

87.66
D-58

Х. ДЎСТМУҲАММАД

ОЗОД ИЗТИРОБ ҚУВОНЧЛАРИ

БИБЛИОТЕКА
Б.Т.П. и ЛП
№ 43128

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

Ватаи, нисон ва тафаккурғина эмас, изтироб ҳам озодлик
истайди. Истиқлолга етишган озод изтироб чексиз қониноти, бе-
поён дунёни, халқи, ўзлиги, қадрияти ва маънавиятини янада
чуқур, янада тираи идрок этолмаётганидаи озор чекади.

Муаллиф гоҳ адиб, гоҳ публицист, гоҳ адабиётшунос, гоҳ
фикрга ташла зиёли сифатида Сиз азиз китобхонни маърифий
суҳбатларга чорлайди.

Д 99

Дўстмуҳаммад. Хуршид.

Озод изтироб қувончлари.—Т.: «Маънавият»,
2000.—112 б.

ББК 87+66.3(5У)

Д 4702620204 — 26 3—00
М 25(04)—00

© «Маънавият», 2000

ДАВОМ ЭТАЕТГАН ФАСЛ

Фикрлаш эркинлигидан кўра буюкроқ неъмат йўқ. Фикрни озод бўлмаган одамнинг ўзи озод ҳисобланмайди. Турли заминий кучлар одамни истаган кўйига солиши мумкин, ҳатто унинг тафаккурига зулм ўтказишдан тоймаслиги мумкин, лекин энг қаттол шаронда ҳам фикр — озоддир!

Фикрни бўғишдан кўра тубанроқ, разилроқ гуноҳ йўқ, аммо-лекин фикрдан кўра бўйсунмасроқ куч ҳам йўқ. Кўз очган, «оёққа» туриб олган фикр — фикр эгасидан ҳам қудратли, энди у теварак-атрофдаги одамларга, дунёга, бутун оламга ўз таъсирини ўтказа бошлайди. Жисм ўлади, лекин фикр қолади. Ҳар қандай заминий ёвуз куч ҳам фикрни ўлдиришга ожизлик қилади.

Чунки фикр — илоҳий, самовий ҳодисадир!

Мустақиллик бизга ана шу бемисл марҳаматни қайтариб берди. Ҳар бир инсонга бу ёруғ оламнинг энг олий ҳақиқатларини англаб етиши учун имкон яратди. Ҳаётнинг энг олий ҳикматларини белгилаб олмай яшаш нақадар аянчли эканини, зўравон ва ёлғон ҳақиқатларга алданиб умр совуриш нақадар кечирилмас фожиаларга олиб келиши мумкинлигини намоён этди.

Ҳисобли умрининг ўз фасллари бор, бизнинг замондошларимиз эса, мана, ун йилдирки, қайта англаш фаслида яшамоқда. Дунёни қайта англаш имкони ҳам озодлик, зеро, изтиробу қувончларга тўла бу саодатли дамларга етказгани учун ҳам Яратганга беадад шукр!..

Муаллиф

ИСТИҚЛОЛ ТОНГИНИНГ ҲИКМАТИ

Қўп ҳолларда «Маънавият нима?» деган саволга дурустроқ жавоб тополмай унғайсиз аҳволга тушиб қолишади. Маънавият — ўзинг яшаб турган даврнинг энг муқаддас ҳақиқатларини ва ҳикматларини англаб етиш, уларнинг қадрига ета билишдир!

Истиқлол тонги одамлари учун Мустақилликни қадрлай билиш — маънавият, Мустақилликка сadoқат ва фидойилик — маънавият!

УН ЙИЛ УТМОҚДА

Ўзбекистон мустақилликка эришса, вассалом, олам гулистон бўлиб кетади деб ўйлаш хомхаёл экани, мана, ун йил ўтаяпти ҳамки, бот-бот ўз тасдиғини топмоқда. Мустақиллик — тинимсиз меҳнат, тинимсиз бедорлик, тинимсиз изланишдан иборат эканлигини эндиликда одамларимиз тобора равшанроқ тушуниб, англаб етмоқдалар. Жамият ўзгариши учун одамлар ўзгариши, одамлар ўзгариши учун эса, биринчи навбатда, тафаккур ва дунёқараш янгиланиши зарурлиги ҳам истиқлол тонги аён қилаётган улуғ ҳақиқатлардан бирига айланди.

«Янгиланиш» сўзи қанчалар ширин, аммо-лекин унга эришиш машаққатларга ниҳоятда бой! Нима, ўзбеклар янгилликдан қўрқадиларми? Эскиликка тармашиб оладиларми?

Республика Президенти Ислом Каримовнинг ун йилдан бери юргизаётган сиёсати, қилаётган саъй-ҳаракатлари бундай саволларга жавоб бериш унчалик осон эмаслигидан далолат бермоқда.

Гап — дунёқараш ва тафаккурнинг янгиланиши ҳақида, одамларимиз заррадан то Зухал юлдузигача бўлган воқеа-ҳодисаларга Ўзбекистон, ўзбек халқи ва инсоният манфаатлари нуқтаи назаридан қарай билишга одатланишлари ҳақида бормоқда...

Ҳар бир тарихий давр муайян миллат ва жамият

олдига ўта муҳим вазифаларни кўндаланг қўяди. ХХ асрнинг сўнгги ўн йили ўзбек учун ўзлигини англаш, миллий қадр-қиммати ва ғурурини қайта тиклаш, барча инсоний қадриятларни жой-жойига қўйиш даврига айланди.

Бу давр давом этмоқда, эҳтимол, узоқ давом этар, чунки оломоннинг халққа айланиши, миллий қадриятларнинг умуммиллий тафаккур ва мафкура даражасига кўтарилиши, бу сифат ўзгаришларини умуминсоний демократик анъаналар мақомига олиб чиқиш ғоятда мураккаб жараёнлардан эсон-омон ўтишни тақозо этади.

Жараён осон кечмайди, осон кечмаётган жараёни осонлаштириш учун эса оғир саволлардан қочмаслик, нозик муаммоларни-да четлаб ўтмасликка тўғри келади. Мулоҳазалар хилма-хиллиги, фикрлар ранг-баранглиги керак, ғоялар, мулоҳазалар мунозарасидан тугиладжак энг оқил ғоялар амалга оширилмоғи лозим. Жамиятнинг гуллаб-яшнаши, одамлар турмушининг фаровонлашуви соғлом ғоядан топиладжак оқилона тадбирларга боғлиқ.

Сизга, бизга, ҳаммамизга боғлиқ...

Кун кетидан кун, йил кетидан йил қувиб ўтаверади, лекин мустақиллик тонгида яшаш ҳамонки бизга насиб этибдими, халқимиз ва ватанимизнинг истиқболи ҳар жиҳатдан айни шу йилларда қилинган ишларга боғлиқ бўлади. Бугун биз ўтмишимизни, шахсимизни англамоқдамиз, шахслар жамиятига айланиш йўлларини топаямиз, ўзбек ҳам ер юзида қаддини ғоз тутиб юришга тўла ҳақли халқ ва миллат эканини англаб етаямиз.

Бугун ва келажак олдида масъулмиз. Яна ўн, юз йиллар ўтади, авлодлар истиқлолнинг дастлабки ўн йили воқеа-ҳодисаларига қайта-қайта мурожаат қилдилар, шу давр ўзбек ТАФАККУРИНИ ўрганадилар, улар юзасидан хулосалар чиқарадилар, ана ўшанда ҳар сафар айни ҳозирги даврда яшаган сизу бизнинг замондошларимизни тилга оладилар...

дирмоққа чоғланди, шу мақсад йўлида кўпгина ниятларига эришди ҳам. Бироқ Олам бунга ортиқ «тоқат» қилолмади. Машҳур рус файласуфи В. Соловьёв руҳий таназзул авжига чиққан жойда фалсафага эҳтиёж зўраяди, деган фикрни ёзган.

Кучли фалсафага бўлган эҳтиёжнинг ортиши Оламнинг «тоқат» қилолмаслиги эди. Худди шунга яқин мулоҳаза Форобийда учрайди. «Фалсафани ўрганишдан олдинга қўйилган мақсадга келганда, бу (мақсад) ягона ва ҳаракатсиз олий яратувчини билишдир. У барча нарсаларнинг ҳаракати сабабчисидир ва у ўзининг билими, адолатлиги ва саҳийлиги туфайли бу оламни тартибга солиб тургувчидир».

Қаранг, оламнинг яхлитлиги, бир бутунлиги тушунчасини Форобий салгина бошқача — «ягона олий яратувчи» тарзида қўлламоқда. Моҳият эса ўша-ўша — бир бутунлик, ягоналик, олийлик ва яратувчиликка бориб тақалмоқда.

Қуръони каримнинг «Бақара» сурасида Парвардигор «ерни қароргоҳ, осмонни том» қилиб қўйгани, кўкни етти осмон қилиб тиклагани, «ер ва осмондаги ҳамма нарсалар... ҳаммаси унга бўйинсунгани» баён этилган.

Муқаддас «Инжил»да «Худо даставвал осмон ва ерни яратди» деб зикр этилгани, биринчидан, Коинотнинг бирламчи эканлигидан далолат бўлса, иккинчидан, Коинот ва Замин яхлит Оламни ташкил этишига тасдиқ ҳамдир. Қуръони каримнинг «Таквир» сурасида «Ҳаққи рост кун» — қиёматда Осмон Ернинг устидан сиририб олиниши дарак берилади.

Бундан қандай хулоса чиқади?

Самовот билан Замин орасидаги энг олий жуфтлик (яхлитлик) мувозанати Олам мавжудлигининг бош омилдир, бордию, бу мувозанатга путур етса, ҳалокат муқаррар!..

Хулоса ясайлик: Ер Осмонсиз мавжуд бўлолмайди, бордию, Самовотга шикаст етса Ернинг «жони» сирқирайди ва аксинча.

«Олам — улкан бир одамдир» деган эди. П. Флоренский. Е. Блаватская янада очикроқ таърифлаган: «Коинотни биз ўзимиз ривожлантирамыз. Шу боис ҳам у (Коинот) биз ҳақимизда шу қадар қайғурадики, нафақат биз унингсиз, айни чоқда у ҳам бизнингсиз яшай олмайди. Айни шунинг учун ҳам Худо бизни севади ва кўплаб хатоларимизни кечиради».

МУТЛАҚ МУВОЗАНАТ

ёхуд иккинчи фараз

Оламнинг бир бутун ва яхлитлигига ишонмасак, Осмон ва Ер ушбу бутунликнинг икки ажралмас палласи эканини тан олмасак, Мутлақ мувозанат ҳикмати-ни тушуниш ва эътироф этиш қийин.

Жуда жўн мисолдан бошлай: одам мувозанатини сақлаб олмаса икки оёқда қоматини тик тутиб туролмайди. Мувозанатсиз қуш парвоз эта олмайди. Мувозанат қонуниятини бузилса ҳатто тўрт оёқли ҳайвон ҳам қадам босолмайди.

Кумурсқадан тортиб то чексиз оламий жараёнлар мавжудлигини таъмин этувчи мислсиз куч — мувозанат!

Олам яралган биринчи лаҳзалардаёқ уни ҳалокатдан асровчи мувозанатни ҳам яратишга киришилган. Эътибор берсак, табиатда кечадиган ҳар қандай катта-кичик ҳодиса Мутлақ мувозанатни сақлашга хизмат қилади. Тасаввур қилинг: Ой ёки Қуёш Аллоҳ таоло уларнинг зиммасига юклаган буюк миссияни адо этишдан заррача чекинса ёки курран заминимиз ўз ўқи атрофида айланишни «истамай» қолса, оқибати нима кечади?

Жавоби аён.

Фикри ожизимизча, инсон — Мутлақ мувозанат бардавомлигини сақлаш йўлидаги Парвардигори оламнинг бемисл кашфиётидир!

Ўзимизга бир савол берайлик: бу ёруғ олам учун инсон қавмининг нима зарурати бор?

«Зариёт» сурасида келадиган «Ҳар бир нарсани жуфт қилиб яратдик» (49-оят) деган ҳикматдан келиб чиқилса, жуфти бўлмаган нарса ё тушунчанинг ўзи йўқ. Энг оддий яхши-ёмон, оқ-қорадан тортиб Еру Осмонгача жуфти билан яралган. «Яккалик Худога ярашур» деган гап ҳам бошқа жамики нарсанинг жуфти борлигидан далолат беради.

Хаёлга пича эрк берсак, дунё яралган илк лаҳзалардаёқ жуфтлик тартиботи мукаммал даражада яратиб улгурилмаган. Лоақал инсон бошқа жондорлардан кейин, шунда ҳам аввал эркак — Одам Ато, сўнгра унинг қобурғасидан аёл — Момо Хаво яратилганини назарда тутайлик.

Демак, Олам пайдо бўлган дастлабки вақтларда фалакиёт билан замин — икки қутб орасидаги мувозанатда қандайдир кемтиклик ҳукм сурган. Бошқача

айтганда, Замин Самога нисбатан жуфтлик вазифасини тўла равишда ўтай олмаган.

Жуфтликнинг боқий парадокси шундаки, томонлар бир-бирини қўллаб-қувватловчи ва айни вақтда... емирувчи кучга эга бўлади. Яъни, эътироф ва эътироз аралаш кечади. Эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, руҳонийлик ва дахрийлик... бунинг сингари мисолни истаганча келтириш мумкин.

Худди шу фароздан келиб чиқилса, Олам яралгач, самовий жисмлар ва уларнинг ҳаракатлари Ерга ўз таъсирини ўткази бошлаган. Ерда жондорлар бор эди, фақат онгсиз махлуқлар кўкдан ёғилаётган ҳаётбахш неъматлар ёғинига муносиб жавоб қайтара олмаган. Яъни, онгсиз жондор Ерга соҳиблик вазифасини ўтай олмаган.

Ерга чинакам соҳиблик вазифаси онгли жондор — инсонга ато этилган!

Инсон организмнинг имкониятлари ва ташқи муҳит мавзусида батафсилроқ тўхташга тўғри келади.

Замонавий фан-техника воситалари инсон танасининг, вужудининг чексиз имкониятларини тасдиқловчи далилларни кашф қилмоқда. Инсон танасининг тузилиши қуйидаги занжир тартибиди яратилган: аъзолар — атом-молекуларлар — нуклонлар — кварклар. Физикавий тушунчага кўра, кварклар — қувват қуйқаси ҳисобланади.

Уэльс университети Математика институтининг профессори Д. Леннокс «Мен нега Яратувчининг қудратига ишонаман?» деган мақоласида фавқулодда фаразни илгари сурган. У шундай ёзади: «Инжил» моддий дунё, хусусан, биологик дунё қуш-қуруқ материядан иборат эмас, балки ахборот ташувчи материядан ташкил топганига диққатимизни қаратган... Одам ҳужайраси талаффуз воситаси бўлмиш тилга хос барча хусусиятларга эга. Ҳақиқий олим тирик ҳужайралардаги ахборот оқимини эътиборсиз қолдирмайди».

«Қувват қуйқаси», «ахборот ташувчи материя», «ҳужайрадаги ахборот оқими» ибораларини чуқурроқ мулоҳаза қилиш даркор. Инглиз олими, инсон танасидаги ҳужайралар баайни тилли-забонли жондор янглиғ ахборот қабул қилиш ва узатиш қобилиятига эга деган фаразни тасдиқламоқда.

Табиий савол туғилади: ҳужайра ким билан ахборот олди-берди қилади?

Коинот билан!

«Пог» атамаси одамда самовий онгни камолга етиштириш орқали унга руҳан бирикиб кетиш, у билан уйғунлашиш деган маънони англатади. Бунга кўра одам танасининг зирҳ қатлами бўлиш биомайдон ташқи муҳит билан алоқага киришиш — ахборот алмашиш воситаси ҳисобланади. Зирҳ қатлами, биомайдон организмнинг жамики руҳий-жисмоний аҳволи ҳақида ташқарига хабар етказиб туради. Мазкур қувват майдони коинот қувват майдонининг таркибий қисмини ташкил этади. Шунга биноан, ҳар бир одам нафақат ўзи туғилган ва яшаётган жойнинг, балки Самовотнинг фарзанди ҳам ҳисобланади!

«Ирода воситаси-ла одам аксинча ташқи дунёга таъсир ўтказади. Шу йўл билан у ўз ички моҳиятини ташқи дунёга юктиради. ...Ташқи дунёдан у истак-майл олади. Тана қалб учун бошпана вазифасини ўтайди».

Немис мутафаккири, антропософия асосчиси Р. Штайнер бу хулосаси билан Оламнинг яхлитлигини, одам ушбу яхлитликнинг бир зарраси эканлигини, аynи чоқда Заминнинг хожаси сифатида Фалакиёт билан қувват алмашинувини йўлга қўя оладиган ва қўя олган бирдан-бир махлуқ эканлигини тушунтиришга уринади.

Шуниси ҳам борки, Фалакиёт билан қувват алмашиш имконияти ҳар кимда бирдек кечмайди, зеро, руҳий-маънавий жиҳатдан етарли даражада тобланмаган одамларда бундай қобилият заиф бўлади (у сўзни «иймон заифлиги» деб ўқисак ҳам янглишмаймиз). «Руҳоний ва даҳрий одамларнинг биоқувват майдони таъсирчанлиги кескин фарқланади» деб ёзади тадқиқотчи Ю. Иванов. Бу олим Қуръони каримни ўқиганми-йўқми — менга қоронги, лекин у шу гапи билан мусулмонларнинг плоҳий китобидаги «Фотиҳа» сурасида зикр этилган «Иймонли кишиларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббатлари қаттиқроқдир» (65-оят) деган ҳикматни айнан тасдиқлапти.

Бу муҳаббат қаттиқлиги иймонли кишининг биоқувват майдони орқали воқеликка айланади десак, янглиш бўлмас. Зеро, ушбу оятдан пича юқорида (52-оят) «Бас, мени эслангиз, мен ҳам сизларни эслайман» деган яратган Эгамизнинг иқрори келади. (Яъни, сиз қанчалик эсласангиз, мен ҳам шунчалик эслайман). Мазкур оят бандаларни Олам билан уйғунликка даъват этаётганидан ташқари унинг мағзида «қарс икки қўлдан» деган маъно ҳам мужассам.

«Инсон бахти билан Коинотнинг тузилиши орасида жуда чуқур мувозанат бор,—деб ёзган эди Р. Тагор.—Шу мувозанат билан инсон онги ўртасида яширин алоқа бор».

Бу «яширин алоқа» қай тартибда кечишига ҳозиргина келтирилган ояти карима ойдинлик киритмоқда.

Қиссадан ҳисса шуки, моддийюнчиликка берилиб, Самовотни заминдан ажратиб тушунсак ва Олам деганда фақат Ерни — моддий борлиқни назарда тутсак, ҳар бир тирик инсон она қорнидаёқ Самовот билан чамбарчас боғланишини, бу боғлиқлик у эсон-омон туғилиб то вафотига қадар давом этажagini тан олмаган ҳисобланамиз. Бу аҳволда... иймон заифлиги туфайли Коинот билан доимий алоқада бўлмаган тана (одам) жисман тирик бўлса-да, руҳан жонсиз ҳисобланади. Аксинча, биомайдон ва ҳиссий сезгилар воситаси-ла Коинот билан алоқага киришиб руҳий-маънавий-раҳмоний қувватни тинимсиз бойитиш комиллик ёки тириклик ҳисобланади. Бу — тана тириклиги эмас, руҳ тириклигидир!

Шу ўринда «ғалати» фараз туғилади: сўзимизнинг аввалроғига қайтсак, руҳий бедор жондор — одам бўлмаган замонларда Ердан юқорига жавоб боравермаслик Коинотнинг «сабр косасини» тўлдирган. Ушбу ҳолатни ҳинд мутафаккири ва адиби Р. Тагор қуйидагича изоҳлаган: «Қалб борлиқ билан аввало ҳиссий алоқа воситаси-ла боғланади. Лекин бир томонда ҳиссий муносабат пайдо бўлган жойда бошқа томонда ҳам ҳиссий муносабат пайдо бўлиши керак».

Яъни, одам яралмасидан илгари Самодан келаётган ҳиссий муносабатга жавоб тариқасидаги Заминий ҳиссий муносабат қуввати вужудга келмаган. Заминнинг бу «бепарво-бетаъсирлиги» Коинотдаги қониқмаслик ҳиссини шу даражага етказганки, ўша қониқмаслик туйғуси Ерга фавқуллода бир яратувчи куч сифатида тушган-да, «Уни (Одамни) тупроқдан яратиб, сўнгра «Бўл» деди. Бас, у (жонли одам) бўлди». («Оли имрон» сураси, 59-оят.)

Хулоса шуки, инсон яхлит-ягона олам мавжудлигининг зарурий шарти бўлмиш Осмон ва Ер ўртасидаги Мутлақ мувозанатни — Мутлақ уйғунлиқни таъминлаш учун яратилган онгли махлуқ! Худо фаришталарни Одамга таъзим этишга ундаши бежиз эмас эди, Одамнинг зиммасига дунёдаги бошқа ҳеч бир махлуқ зим-

масига юклаб бўлмайдиган вазифа — Ягона оламнинг «жони» бўлмиш Мутлақ мувозанатни сақлаш вазифаси юклатилган..

БИЛИШГА МОЙИЛЛИК

ёхуд учинчи фараз

Оламнинг яхлитлигини, бу яхлитлик Мутлақ мувозанат туфайли мавжуд эканини тан олмаган киши Инсонийлик жавҳари бўлмиш Билишга мойиллик — билишга мубталолик ҳикматини англаб етиши маҳол. Қолаверса, мазкур ҳақиқатни англаш учун ҳам билишга ташналик, қалб ва шуур бедорлиги даркор.

Одамнинг яратилиши билан Мутлақ мувозанатнинг мавжудлиги пухталанган дедик. Аммо-лекин яна бир мулоҳаза шундаки, одамнинг шакл-шамойли яратилгани билан у ўз зиммасидаги вазифани дабдурустдан тўла-тўқис адо этишга тайёр бўлмаган. Одам самовий қувватдан баҳра ола билмоғи, ўз навбатида, унга етарли баҳра бера билмоғи учун узоқ фурсатли руҳий тарбия даврини бошдан кечирган. Бундай тарбия масъулияти, шубҳасиз, яна Коинот зиммасига тушган. Коинот руҳий ва ақлий тарбияни аён этиш йўли билан адо этган. Фалсафа илмининг тушунтиришига кўра, билиш тартиботи узоқ йиллар мобайнида изга тушган, шаклланган.

«Билиш»га улуг донишманд Р. Тагор қуйдагича ўхшатиб таъриф берган: «Одам Коинотни одам билан, одамини Коинот билан бирга қўшишга ҳаракат қилади. Коинот билан қайтадан бирга қўшилиш усулларида бири — одамнинг ўзини-ўзи ифода қилишидир. ...Одам қалби жонидан кечиб бўлса-да, ўзини ифода қилгиси келади».

Ҳақиқатан ҳам, одам зоти борки, ўз зеҳни-идрокига яраша, қобилиятига яраша билишга, кашф этишга мубтало дидир. Бу мубталолик идрок этиш ва ҳис қилиш қобилиятини тинимсиз такомилга етиштиради. Билишга мубтало инсон ҳар қандай дақиқада ҳам дунё сирларини англашда, кашф этишда давом этади, уни бу йўлдан ҳеч нарса қайтаролмайди, чунки, унга бу қудрат Самодан инъом этилган. Аллоҳнинг ўзи томонидан раво кўрилган марҳаматни бандаси тортиб ололмайди. Шу боисдан ҳам, билишдаги комилликни «иймоний комиллик» деб атасак ҳам янглишмаймиз. Бу комилликнинг

қандай машаққатдан қайтмайди. Ҳақиқатнинг жозибаси тинмай ўзига чорлайди, ҳаловотингизни ўғирлайди, лекин унга сари неча масофа яқинлашсангиз у сиздан шунча масофа узоқлашади, фирромлик қилсангиз — устингиздан кулади, зўравонлик қилсангиз — ғойиб бўлади...

Нима, одам қандайдир кўринмас куч қўлида ўйинчоқми? У шу қадар увол махлуқми? Унинг саъй-ҳаракатлари шунчалар бесамарми?..

Ўйинчоқ ва увол махлуққа айланиб қолмаслик, бесамарликдан самар топиш учун ҳам одам ЎЗ ҳақиқатларини ўзи учун белгилаб олмоғи лозим. Одам ўзининг гап-сўзи, фикр-мулоҳазалари, яшаш тарзи ўзгалар учун фойдали эканини билишининг ўзи улкан саодат. Ана шу саодатнинг ўзи бандасини юқорида баён этилган улкан ҳақиқатларга яқинлаштиради, одамни ана ўш ҳақиқатларнинг фаол «аъзоси»га айлантиради. Барча фазилатларимиз жамланиб, баён этилган уч фаразимиз сингари улкан ҳақиқатларга, заррача бўлса-да, наф келтиради. Бунинг савобию ҳикматини тўла-тўқис таърифлашга ақл ва тил ожизлик қилади.

ОЛИЖАНОБ ДАРД, АРДОҚЛИ ЁЛҒОН

«Ҳақиқат азобидан ўлиб кетмаслигимиз учун ҳам бизга санъат, яна бир бор санъат ато этилган» дейди Ницше. Чунки бадий тафаккур қудрати ила инсон кўпчилик яшаётган ҳаёт реаллигидан кўра юксакроқ, олийроқ реаллик яратади ва ўзи сезмаган ҳолда ана ўша реалликка интилиб яшайди. Бадий дид ва савия шу маънода ҳам халқнинг турмуш тарзини, дунёқарашини, тийнатишни юксалишга ундовчи даъваткор сеҳрли куч визифасини ўтайди.

Инсон зоти борки, бу сеҳрга мубтало, бу сеҳрли хаёлот дунёси бўлмаганида олам аллақачон чанг-тузонга айланиб кетган бўлур эди.

Бадий ижодга мойил банда хаёлидаги ўша юқори босқични «ёлғон дунё» деб ҳам таърифлашади, ижодкор қалб эгаси эса ўша «ёлғон» дунёни рост деб билади, бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринади, жилла қурса, турмушнинг кундалик ўткинчи ҳақиқатларидан ўзини боқийроқ ҳақиқатлар осмонида тутиб юриш учун ҳам ўша бадийятидан... ёлғонидан воз кечолмайди.

Инсонни, ҳаётни, адабиётни сеҳру жозибаларга бой ана шу муъжизакор «ёлғон» асрайди, асраб келмоқда ҳам.

АДАБИЁТ-ОДАМ

1992 йил апрелнинг ўрталари. Жаҳон адабиётига дахлдор бир саволга жавоб истаб Талъат ака ёлғиз яшаётган уйга қўнғироқ қилдим. Жавоб бўлмади. Икки-уч қайта, уч-тўрт кун яна, яна телефон рақамини тердим. Жавоб йўқ. Орада ой охирлади. ТошДУ филология факультети чет эл адабиёти кафедрасига йўлиқдим, «Талъат Рустамович уч-тўрт кундан буён кўринмадилар» деган жавобни айтишди. Ойнинг йигирма тўққизи, асрдан кейин хабар келди — Талъат ака вафот этибдилар...

Жанозага тумонат йиғилди, раҳматли домламинг ҳа-

Б.Т.П.П.П.П.
1993/28

қида армонли сузлар айтилди. Шу тариқа яна бир билимдон, ориф ўзбек фарзанди кечиккан ва бесамар пушаймонлар билан тупроққа қўйилди.

Талъат ака ҳақида нафақат салбий, ҳатто бундайроқ мулоҳаза айтган одамни учратмаганман. «Ажойиб домла», «Яхши инсон», «Зукко олим» ҳоказо ва ҳоказо. Аммо «ажойиб» ёки «яхши» тушунчалари ҳам бениҳоя кенг! Уларни истаганча олиб қочиш, талқин этиш мумкин. Хусусан, Талъат аканинг яхшилигию, закийлигию безорлиги шу реал ҳаётда ўз ҳою ҳавасларимиз, орзу-умидларимиз гирдобиде яшаб юрган бизлар тушунганимиздан мутлақо ўзгачароқ эди.

Устоз умр буйи адабиёт, адабиёт бўлганида ҳам КАТТА АДАБИЁТ дунёсида яшадилар. Ётганда ҳам, турганда ҳам, юрганда ҳам у киши ўзлари севган асар қаҳрамонлари оламга гарқ бўлиб — ўша ёқда яшар эдилар.

Кучада, хийла наридан куринадилар: урта буй, ихчам, қорамағиз, қуюқ мошкичири соч елкага тушган. йирик ойнакли кўзойнак, бармоқлар орасида сигарет. Манглайда тарам-тарам ажин, яноқ суягибилан даҳани туташтирган ботиқ бир йул ажин, буйин терисига хуруж қилган ажинлар. Билмаган-нетмаган одам шундай қиёфадаги кишига дил тортиб мурожаат қилиши маҳол. Ким билсин, эҳтимол, ўзгаларни ўзидан нарироқ тутиш учун тангрим ато этган зирҳ эди бу қиёфа? Талъат ака ўша ёқда — адабиёт оламида тинч-хотиржам яшамоғи учун беминнат хизмат қилар эди бу қиёфа. Устознинг қадам олиши, қўлларини ёнбошга босганча ҳаракатлантirmай юриши, айниқса, ерга озор етмасин дегандек одимни ғоятда енгил ва авайлаб қўйишлари бу инсоннинг нечоғли безорлигидан... ичида бир дунё гап борлигидан далолат бериб турарди.

Ўзоқдан мўлжални олиб, ниҳоят, юзма-юз келасиз (домланинг хаёлини бузмаслик фикрида неча бор индамай-нетмай ўтиб кетганман), саломлашасиз. Қандайдир бир лаҳза устознинг чеҳрасида тараддуд аломатини илғайсиз — бир зумгина, сўнг ҳозиргина уйчан, бир оз тунд чеҳра шундайин ёришиб кетадики!.. Гуё шу лаҳзада сиз билан омонлашиш у кишининг асрий орзусидек, нуқул сизни орзиқиб кутгандек!.. Қорамағиздан келган, серажин юзда табассум, жилмайиш.

Тараддуд онлари Талъат устозни ўша ёқдан бу ёққа — ҳаёт реаллигига олиб чиқади.

— Уйлар тинчми, соғлиқлар?..

Домланинг ҳол-аҳвол сўраши шундан нарига ўтмайди, шу саволлар ҳам бехиётиёр берилар эди чамамда. Ихтиёрсиз хатти-ҳаракатлар, гап-сўзлар замирида ҳам катта мантиқлар бўлишидан келиб чиқсак, Устознинг ушбу икки саволи остида мураккаб ва ғоятда ўзига хос кечган бир инсон умрининг ғаройиб тақдири, қисмати пинҳон эди... Талъат ака учун уйнинг, оиланинг, хонадоннинг тинч-хотиржамлиги инсоннинг саломатлигидан-да муҳимроқ эди. Бироқ, назаримда, ҳозиргина берилган шу икки саволнинг жавоби домлани қизиқтирмас эди. Ахир мутлақ тинч-тотув оила, мутлақ соғлом-хотиржам одам борми дунёда?! Сўрашамиз, хўш-лашамиз, бир-бировимизнинг жонимизга оро кираётгандек бўламиз, лекин ўз тақдири, ўз қисмати олдида ҳар ким ўзи ёлғиз! Ер-дўстларни, қариндош-уруғни, таниш-билишни хабарлаб хашар уюштириш, тўй-хашам ўтказиш табиий, аммо дунёнинг лашкарини қалқон қилганингда ҳам қисматнинг рўпарасида ёлғизсан, ёлғиз!

Шу мавзуда неча бор оғиз очмоққа шайланганман, лекин мен варақлагандан кўра неча ўн карра кўпроқ адабиётни сув қилиб ичган одамга нималар деб ақл ўргатаман?! Ақл ўргатиш эмас, ҳар қандай одам Афлотун мақомига кўтарилиб кетган тақдирида ҳам руҳий мададга, биргина илиқ сўзга муҳтож, зеро, гап қўзғаш — дардлашиш, ҳасратлашиш ортиқлик қилмас эди. Бундай десам, ҳасрат, гина-қудурат, зорланиш, ғийбат вақтинча кўнгилни бўшатишга хизмат қилса-қилар, вақтбевақт Талъат ака бир ҳасрат қилсалар анча енгил тортар эдилар, деган хаёлга борганман ҳам, бироқ у кишидан кўпчилик тасаввуридаги ҳасрат-надомат қабилда бир оғиз ҳам сўз эшитмаганман. Чунки ҳар бир учрашув қисқа ва одатий салом-аликдан сўнг муқаррар адабиёт ҳақидаги суҳбатга айланар эди.

Умрини адабиётга, ижодга бағишлаган одамлар орасида ҳам фақат ва фақат адабиёт билан яшайдиган кишилар оз. Адабиёт-одам йўқ ҳисоби! У киши адабиётнинг ичида яшар эди, ҳаёт у киши учун адабиётда эди. Уттиз йилдан зиёд бўлгуси адабиётчиларга, журналистларга чет эл адабиётидан маъруза қилган бўлса — маърузалар маъруза эмас, Талъат ака танҳо ўзи яшайдиган паноҳ, қўним топадиган сирларга лиммо-лим ва муҳташам бошпана эди! Янглиш бўлса ҳам айтай, Талъат устоз талабаларга янгилик, билим беришдан кўра ўзи яшайдиган ўша бошпана дунёсига бўлган ҳайратларини изҳор этиш имкониятидан фойдаланиб берилиб,

ўзини-ўзлигини унутиб маъруза ўқир эди! Маърузалар Талъат устознинг истигфориغا айланиб кетарди. «Бу маърузаларни тинглаётганларнинг жуда кам қисми тушунадиган-ку» деб бир кунни савол қотдим. Талъат ака жиддий тортди ва жуда бамайлихотир, «Ҳозирча иккитаси тушунсаям етади, қўпчилиги кейин, эҳтимол бир неча йиллардан кейин тушунишар» дедилар.

Домла ручканинг учини остки лабга, гоҳо даҳан чуқурчасига босганча соатлаб маъруза қилиши мумкин эди. Ўйчан нигоҳ, маъюс чеҳра, вазнсиздек кўринадиган бу жусса, бу вужудни тутиб хаёл, тасаввур, хотира, меҳр-муҳаббат, тафаккурнинг беқиёслиги тингловчиларни бенхтиёр ўзига қаттиқ ром этарди!

Талъат устознинг маърузалари тингловчиларни бу ёқдан ўша ёққа ғойибона олиб кетар, адабиёт оламиндан, ўша томоннинг мўъжизакор гўзалликларидан бир бора баҳра олган киши қалбида умрбод қўмсаш, исгаиш гунча отар эди. Энг мураккаб, ҳазми оғир асарларни икки оғиз изоҳда, заррача эҳтиросларсиз лўнда қилиб тушунтириш борасида Устозга тенг келадиган мутахассисни учратмаганман. Маъруза онлари Талъат ака ҳаётининг энг масрур дамлари эди! Жаҳон адабиётининг сара асарлари мавзусидаги маърузалар Талъат аканинг меърожи эди!

Ўша меърож қадар юксала олган ИНСОНнинг маъруза тугагач яна бу ёққа қайтиши нақадар уқубатли кечганини сўраб-суриштирмаганимга ҳали-ҳамон афсусланаман...

Катта сўз санъатига меҳр қўйган талабалар Талъат аканинг изидан қолишмас эди. Домла адабиётни кенг роқ, бойроқ, чуқурроқ тушунадиган ўзбек зиёлилари кўпайиб бораётганини севиниб айтдилар бир кунни.

— Жойс, Пруст, Камю, Кафкани бизнинг китобхоналар қачон қўлма-қўл қилиб ўқир экан?—деб сўрадим.

— Уларни ўз юртларида ҳам кенг омма ўқимайди, ҳатто шундай ёзувчилар яшаб ўтганини билишмайди ҳам. Фақат жамият ҳаётида шундай мушоҳадали ёзувчиларга вақти-вақти билан эҳтиёж туғилади, шунда сен айтган ёзувчилар оғизга тушади, бир муддат қўлма-қўл бўлади.

— Шунга ўхшаш эҳтиёж нега бизда сезилмайди?

— Эҳтиёж сезилиши учун эҳтиёжни англаб етадиган одамлар керак. Тушунишсанми, эҳтиёжни эҳтиёж эканлигини тушуниб етмоқ зарур. Адабиётимизнинг савиясидан норозилик билдиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Адабиёт бадний тафаккур маҳсули. Ҳикоями, қиссами, романми — ёзилаётган, нашр этилаётган экан, уларнинг бари бадний тафаккуримиз меваси. Бу жараён у ёки бу одамнинг ихтиёридан ташқарида. «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар», «Тошкентликлар»... шу каби романларда катта адабиёт аломатлари бор. Фақат уларни аниқлаб, ўқувчилар кўзига кўрсата билиш керак.

— Қодирийда, айниқса, Чўлпонда ҳам кўп бундай аломатлар.

— Чўлпон Европани кўп ўқиган!

Талъат акани фақат жаҳон адабиётининг билимдонин деб янглишган эканман. У кишининг жаҳон мусиқа тарихи, маданияти ривожланиш-тарқалиш қонуниятлари, рок мусиқа моҳиятидаги умуминсоний жиҳатлар ва оммалашиш омиллари мавзудидаги суҳбатларини тинглаб ҳайратга тушганман. Кобул университетида ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан, Навоий ва Бобур ижодида соатлаб маърузалар қилганини, магнит тасмасига муҳрланган маърузалар афгон зиёлилари орасида қўлма-қўл бўлганини эшитганман.

— «Иностранная литература»да Кафканинг «Қалъа» сидан кейин берилган сўнгсўзни ўқиб ҳафсалам пир бўлди,—дедим бир куни.

— У сўнгсўзни ўқимаслик керак эди, чалғитади.

— «Улисс»га сира тиш ўтмаяпти.

Талъат аканинг чехрасини майин табассум ёриштириб юборди.

— Дам-бадам ўқийвер, романи яхлит идрок этиш оғир, дастлабига парча-парчаларини илғаб олсанг ҳам катта бахт.

— Шу ҳақда бирор мақола ёзсангизчи?

— Ҳў-ў!.. «Уллис» ҳақида ёзиш... Ўйлаб кўрмаган эканман... Умуман, ёзса бўлади, фақат бунинг учун узо-оқ хотиржамлик керак, хотиржамлик...

Ўзбек адабиётшунослари, ёзувчилари орасида «Улисс»ни қойилмақом қилиб тушунтириб бера оладиган мард йўқ ҳозирча...

XIX аср рус мутафаккири Н. Чернишевский худди ўзбек адабиётшуноси Талъат Рустам ўғли Солиҳовни таниган-билгандек таърифини келтириб ёзганини ўқиб ҳайратдан ёқа тутасиз. Мана, ўқинг: «У фақат ўйларди ва ёзарди — шундан бошқа ҳеч нарса қилмас эди, ҳатто бирон тузукроқ мансаб эгаси бўлишга ҳам ҳаракат

қилмади, ҳатто ўз ҳаётини таъминлаш, шуҳрат қозониш учун ҳам ҳаракат қилмади... у ҳеч кимдан табрик сўзи эшитмади, унга ҳеч ким далда бермади, унга жуда содиқ бўлган бир неча кишиларгина унинг ўткир ақлига, олижаноб қалбига қойил бўлди... У шуҳрат ҳам қозонмади, лекин у туфайли минг-минглаб киши одам бўлиб қолди. У бутун бир авлодни тарбиялаб етиштирди. Кўп кишиларнинг номини у тилга олганлиги туфайлиёқ улар шуҳратли одамлар бўлиб қолдилар, бошқа кўп кишилар эса унинг бир-икки фикрини тушуниб олганликлари учунгина ном чиқардилар»...

БАДИИЙ ДИД ВА САВИЯ

Бадий воқеликни англаш савияси ниҳоятда хилма-хил, ранг-баранг. Шунинг учун кимнидир дидсизликда айблаш, ҳатто одобдан ҳисобланмайди. Лекин шахсий дид — тамоман шахсий ҳодиса эмас, зеро шахсий дидлар йиғиндисидан умумхалқ, умумжамият диди, савияси вужудга келади. Жамият равнақи кўп жиҳатдан миллатнинг, халқнинг бадий дидига ҳам боғлиқ.

Биз халқимизнинг маънавий илдиэлари ниҳоятда чуқур томир отганидан ҳақли равишда фахрланамиз. Бадий камолот чуққисига кўтарилган, умумжаҳоний Уйғониш даврининг гултожи сифатида тан олинган бетакрор шоиру мусаввирларимиз борлиги кўксимизни осмон қадар юксалтиради. Бироқ, мумтоз ўзбек бадий тафаккурининг узвий тараққиёти узоқ даврлар мобайнида издан чиқди, хусусан, ҳозирги замон адабиёти бамисоли тап-тақир яланг майдонда қайтадан қад ростлашга мажбур бўлди. XX аср аввалида бадийлик мезонлари қайта яратилди, бадий дидни янги замонга муносиб тарзда шакллантириш мажбурияти бош вазифага айланди.

Адабиётнинг боқий қадриятлари, ўлчамлари ҳамма даврларда ҳам сақланади, аммо-лекин мазкур қадрият ва ўлчамлар турли тарихий даврларда турли синовларни бошдан кечиради ҳам. Бошқача айтганда, ҳар бир давр адабиёти қиёфасини боқий ва ўткинчи қадриятлар орасидаги муносабатлар «ҳарорати» белгилайди.

Чиннакам бадий тафаккур мангу ва боқий қадриятлар қанотида яшайди, бироқ у ўзи «яшаб» турган давр ҳақиқатлари билан муайян маънода муносабатга киришади ҳам. Бу муносабат осон кечмайди.

Аслида боқий қадриятлар турли давр қадриятлари-

дан ўзига энг «маъқули»ни танлаб-саралаб олиш эва-
зига тўхтовсиз бойиб боради, аммо-лекин тарихда шун-
дай пайтлар келадики, даврининг долзарб (эҳтимол,
ўткинчи) қадриятлари боқий қадриятни ўз «изми»га
юришга мажбур қилади. Бундай шароитда, биринчи
навбатда, бадний тафаккур шикаст ейди.

Мантиқли савол туғилади: ҳамон бадний тафаккур
воқеликнинг инъикоси ва маҳсули экан, реал воқелик-
нинг бадний манзараларини акс эттирар экан, нима
учун у долзарб қадриятлардан юз ўгириши керак?

Мен ҳам юз ўгириши шарт демоқчи эмасман. Бадний
тафаккур Бугун яратилса-да, у фақат Бугун билан
яшамайди, балки Бугун гўзал ва эзгу фазилатлар деб
ҳисобланаётган қадриятларни Боқийлик тарозусида
ўлчашга уринади. Уни тарбиялайди, эъзозлайди, қадр-
қимматини оширади. Бадний тафаккурнинг «оёғи» Бу-
гунда турса-да, ўзи, хаёли Мангу, Боқий қадриятлар
осмонидан пастга тушмайди. Бадний тафаккурнинг од-
дий ва жўн тафаккурдан фазилатли фарқларидан бири
шундаки, бадний тафаккурнинг «ҳиссий инъикоси»
(В. Белинский) бўлмиш бадний асарда Бугунги реал
воқелик қадриятлари билан мангу умуммиллий, умум-
инсоний қадриятлар оралигидаги мутлақ ҳақиқат из-
ланади. Шу тариқа ҳар қандай бадний асар зиммасида-
ги буюк миссияни адо этмоқлик учун қуйидаги ўлмас
саволга жавоб излайди: Ҳозирнинг қадрияти Мангу
қадриятларни нимаси билан бойитади ёхуд Мангу қад-
риятлар ҳозирги (эҳтимол, ўткинчи) қадриятларни не-
чоғли тартибга солади?..

Нафақат тартибга солади, бадний тафаккур киши-
лар бадний диди ва савиясини тарбиялайди, юксалти-
ради ва шу тариқа реал ҳақиқатдан кўра янада гўзал-
роқ, янада улуғворроқ реалликлар мавжудлигидан улар-
ни бохабар қилади, ўша реалликлар сари даъват этади.
Фавқулодда истеъдод эгаларининг халқ тақдиридаги
бемисл аҳамияти ҳам, кенг омманинг идрок этиш бо-
расидаги дид ва савияси муттасил улғая бориши зару-
рияти ҳам шунда!

Бадний тафаккур, бадний ижод сеҳру жозибасидаги
лоақал мана шу ҳикмат тўғри англаб етилса, Боқийлик
ва Долзарблик уртасидаги диалектик мувозанатнинг
аҳамиятини илғаб олиш анчагина осон кўчади.

Бугуннинг ўткинчи ва долзарб қадриятлари одатда
ҳукмрон ғоя ва мафкура билан қуролланган бўлади.
Камдан-кам истеъдод эгаларигина бундай куч олдида

қолаверса, романнинг йуналиши ушбу лаҳзада ажойиб тимсоллар воситасида катта тугун ҳосил қилади, унда кейинги воқеа-ҳодисалар эса мазкур бош тугуннинг ечими сифатида аста-секин ҳал бўла боради.

Таниқли литва адабиётшуноси А. Бучис ички монолог бўртиб турган асарлар ҳақида тўхталиб, «муаллиф ўқувчинини қаҳрамон ички дунёси гирдобларига торти киритади-да,—деб ёзади,—уни ўз ҳолига ташлаб қўяд ва унга ҳеч нарсани изоҳлаб бермайди, шунда қаҳра мон руҳияти жинкучаларида йўл топа олиш китобхон нинг ҳаётий ва эстетик ҳозирлигига, ўқувига боғли бўлади».

Назаримда, «Хўжа Маъоз» қабристони тасвирида Абдулла Қодирий айни шу услубни қўллаган. Иброҳим ака Ғафуров «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» ром манлари ҳақида сўз юрита туриб, «Бу икки романи ме ўзбек адабиёти тарихидаги бокира романлар деб ата гим келади,—деб ёзадилар.—Чунки уларга ҳали ш йилларда жаҳон адабиётида кучли мавқега эга бўли қолган экспрессионизм ёки модернизмнинг минг исн қориштириб бир ис яратган шабадалари ўз таъсири кўрсатиб улгурмаган эди. Ҳолбуки, бул романларда салгина кейинроқ яратилган «Обид кетмон» ва «Кеч ва кундуз»да ички монолог, ички психологик таҳлил шахснинг ички иккиланиши, сюжетнинг «исталган ерда тугаши, кутилмаган янги воқеа чизиклари курта лаши каби экспрессион ҳолатларнинг бошланғич зу ротларини кузатамиз». Назаримда, бу фикрга қўшил қийин. В. Катаев Лев Толстой ижодида импрессионизм модернизм, постимпрессионизм унсурларини топган дек («Серқиефа қария» мақоласида), Абдулла Қодир ижоди ҳатто ҳозирги замон «янги роман»чилигига ҳо энг янги тасвир услубларидан холи эмаслигини кўра миз. Биргина «Хўжа Маъоз» қабристони тасвирини ўзи фикримизга яққол далил бўла олади.

Шу ўринда адибнинг яна бир маҳорат белгиси ху сусида тўхталиш жоиз.

Романдаги «Қовоқ девонанинг белбоғи» фасли фақат Отабекнинг иккинчи уйланишидан хабар беришгагина хизмат қилади, холос. Дарҳақиқат, Отабек билан Ку мушга, уларнинг илоҳий муҳаббатларига чексиз меҳ қўйган ва бу меҳр-муҳаббатни китобхонга ҳам юқтир олган нозиктаъб адиб Отабекнинг кейинги уйланиш во қеасини батафсил ёзишга «тили бормаслиги» аён эди. Муаллиф воқеани ҳатто бирор жиддий персонаж тил

дан беришни ҳам лойиқ кўрмайди ва «Қовоқ девона»
қубатидан усталик билан фойдаланади.

Агар бу ўринда муаллиф ўз мақсадини алоҳида
номланган фасл орқали ҳал қилса (айни вақтда китоб-
хонни зийракликка тайёрласа), Отабек шуурининг оний
лаҳзаси тасвирини ҳеч қандай шарҳ-изоҳсиз, сарлавҳа
билан ажратмаган ҳолда келтирадики, энди у ўқувчи-
нинг зийраклигига, ўзи кўзлаган мақсадни китобхон
илгай олишига ишонади. 20—30-йиллар китобхони, эҳ-
тимол, романдаги бунақанги мураккабликни илгай ол-
маган бўлиши мумкин. Бироқ «Ўткан кунлар»нинг ба-
дий асар сифатида умрини узайтирган, унинг ҳозирги
муҳлислар назарида ҳам қадр-қиммат топганлигининг
бош омилларидан бири — унда китобхонни ўйлашга,
мушоҳадага ундовчи санъаткорона бадий тасвир во-
ситаларининг мавжудлигидир.

НАЖОТ МУҲАББАТДАМИ Ё... НАФРАТДА?

*Улкин истеъдод соҳиблари — япон Акутагава
Рюноске (1892—1927) ва ўзбек Гафур Ғулом қа-
ламига мансуб икки ҳикоя ўқувчини айти шу ху-
сусда ўй-мулоҳазаларга ундайди.*

Умр — синов. Синов кўчалари нотекис. Ноаён. Улар
одамни гоҳ фарогат боғларининг нашъу намосига тўй-
диради, гоҳ ўқубат саҳросида сарсону саргардон қи-
лади. Ҳар икки ҳолатда ҳам инсоннинг сабри, нафси,
тоқати имтиҳондан ўтади.

Жонзот борки, яхшироқ ва осонроқ яшаш илинжида
нафас олади. Ҳайвоннинг ҳайвонлиги ниманинг эвазига
нафсини қондираётганини ўйламаслиги, бу ҳақда му-
лоҳаза юрита олмаслиги билан белгиланади. Йиртқи-
лик ақидаси — на тугишганини билиш, на қавмининг, на
ўзганинг ҳақининг фарқига бориш, зеро, ўлжа олinsa,
гажилса бас!

Бундай майл моҳиятан инсон учун ҳам бегона эмас.
У ҳам тирик жон. У ҳам ўзи, оиласи тўқроқ, фаровонроқ
яшашини кўзлаб тиним билмайди. Ўзини ўтга, чуққч
уради. Ҳаловот илинжида ҳаловотидан кечади. Фақат
у ана шу фарогатини, ҳаловоту маъмурчиликни нимэ-
ларининг, кимларнинг эвазига топаётганига кўра ҳай-
вондан ва ҳатто бошқа одамлардан ажралиб туради.

«Ҳалол» ва «ҳаром» тушунчаси айти шу майллар
асосида шаклланган бўлса, ажаб эмас.

Жон сақлаш майли — истиинкти ихтиёрдан ташқиридаги табиий ҳодиса. Жон сақлашга уриниш — ҳалол. Бироқ, жонни ҳар нарсадан воз кечиш эвазига сақлаш ҳалолми ёки ҳаромми? Ҳалолни ҳаром билан асраш ҳалолми?..

Ҳаётда учрайдиган жуда кўп катта-кичик номаъқуричиликлар муҳтожлик важдан ҳаспўшланади. Энг тубан жинойятга қўл урган кимсалар ҳам ўзларини оқловчи далиллар, важлар топадилар. Аслида эса...

Қадимий Киото шаҳрининг кўҳна Расёмон дарвозаси бир маромда ёғаётган ёмғир остида шумшайиб турибди. Бошдан-оёқ шилта-шалаббоси чиққан хизматкор йигит совуқдан жулжикиб, дарвоза минорасидан паноҳ топиш илминжида қўнишиб, дийдираб ўтирибди.

Яқин-яқингача Расёмон дарвозаси шаҳарнинг энг гавжум қадамжоларидан эди. Шаҳар худонинг ғазабига учради: дам зилзила, дам бўрон келгани вайрон қилди, устма-уст ўт тушди. Қаҳатчилик авжига минди. Юртга қирон келди. Турмуш издан чиқди.

Буларнинг бари одамлар руҳиятига таъсир кўрсатди. Жумладан, муқаддас тушунчалар заволят топди. Эзгу туйғулар дардисар бўлди. Виждон, диёнат топталди. Оғир кунларда жон сақлаб қолиш бош маслакка айланди. Одамлар фақат жон сақлаш ташвишига андармон бўлган чоғда Расёмоннинг муқаддаслигидан асаб қолмади — муътабар қадамжо ташландиқ масканга айланди.

...Хизматкор йигит ўрнидан қўзғалди, зинадан бир-бир босиб юқорига кўтарилди. Дарвоза ортидаги майдонча усти очиқ яланг лаҳадга айланган: кўча-кўйда ўлган-нетганлар, дафн этишга қўрби етмаган оилаларда бандаликни бажо келтирганлар жасадини шу очини мазорга келтириб ташлаш одат тусига кирди. Тунда тулки ва бўрсиклар изғишининг, кундуз қарга-қўзғунлар айланишининг боиси шу.

Бу зимистон, бу совуқ, бу очлик-муҳтожлик Хизматкор йигитнинг иродасини синдириб, уни тинимсиз бир кўчага ундамоқда. Хизматкор эса зўр бериб оёғини тираб туриб олди: жон сақлашнинг яккаю ягона чораси угрилиқ кўчасига йўлаш эмас, йўқ, йўқ, йўқ! Ундан кўра очликдан, совуқдан шу ерда жон таслим қилгани афзал. Жон таслим қилгунича очликка, совуққа чиндайди, сўнг жасадини мурдалар айқаш-уйқаш бўлиб ётган манави майдончага туртиб юборадилар...

Хизматкор йигит аҳдидан қайтмаслик қасдида чўн-

қайиб ўтираверди ва туйқус... мурдалар орасида аллақандай қора кўлага тимирскиланаётганига назари тушди. Назари тушдию хаёлига тиргалган машъум ўйининг дахшатидан азбаройи иргиб турди. Дикқат билан тикилди. Кўзлари алдамаётган эди уни: «Кампир машъала таёғини ерга суқиб қўйди-да, қўлларини мурданинг бошига узатди ва худди боласининг битини боқаётган она маймунга ўхшаб, узун-узун соч толаларини битта-лаб юлқинишга киришди.

Кампир соч толасини юлгани сайини Хизматкорнинг вужудини қоплаган қўрқув тарқалаверди. Шунинг баробарида унда кампирга нисбатан шафқатсиз нафрат туғила бошлади».

Хизматкор йигит ҳозиргина миясига тирғалаётган «Жон сақлашнинг бирдан-бир чораси ўғирлик» деган ўйдан зўр-базўр халос бўлган, шундай хаёлга боргани учуноқ ўздан нафратланган эди. Ботинидаги нафратга лойиқ майлини енгган жойида энди зоҳирда — кўз ўнгиде кечаётган манзара уни яна нафрат алангасига итқитмоқда. Зеро, у «Тўхта! Нима қиляпсан?!» деб ҳайқирганича кампирнинг устига ташланди. Ўзини йўқотиб қўйган кампир саросимада осғи остида айқаш-уйқаш ётган жасадларга қоқила-суқила қоча бошлади. Хизматкор кампирнинг йўлини тўсди ва у билан олиша кетди. Зум ўтмай масала бирёқлик бўлди: Хизматкор йигит кампирнинг қўлини орқасига қайириб тепасидан босиб тушди.

Одамлар орасидаги муносабат нафрат измига тушган тақдирда бундайини жирканч манзара оддий ҳолга айланади. Бироқ... Хизматкордаги баттол нафрат кампирдаги ёвузликдан ўт олди. Бинобарин, у айбни ўздан эмас, кампирдан, кенгроқ олинса, ҳолатдан излз-моқда. Ўз навбатида кампирнинг ҳам даъвоси «етарли»: у ўзининг гуноҳга ботаётганини тан олмаяпти, чунки шундай қилмаса, очидан...

Очлик ва муҳтожликнинг миллати йўқ. Йўқчилик важдан талончилик, қаллоблик, босқинчилик, қотилликка қўл уриб, нажот излашдан енгилроқ чора топилмас. Бироқ...

Саксондан ошган носкаш Қора буви тўрт етимчани бағрига олиб кир шолча устида ётибди. Уйқу қаёқда! «Тириклик тошдан қаттиқ, туянинг кўзидай нон анқога шапиғ» бир замонда кўзга уйқу келармиди! Олти ой ўтибдики, кампир мижжа қоқмайди. Тўрт етимнинг эртасини ўйлаб ўйига етолмайди.

Кампир не хаёл уммонидаю, том она уйга ўгри оралабди!

Замоннинг қаттиқлиги кампирнинг кўнглида нафрат уйғотиб улғурмаган, кампир — сабр одами, унинг кучи хаёл суришга етади, холос. Хаёлдан илинж излайди, яъни у: «Шу етимларнинг ҳам пешонасига ёзгани бордир», дея тасалли топади. Тасалли ва таскин билан яшайди. Таскин, тасалли ва умид нажот истовчи кўнгил қатидаги инсонийлик чўғини сўндирмайди, балки нафратни чекиштиради. Бундай ҳолатдаги олам нафратнинг измига тушмайди. Акс ҳолда у томда қораси кўриган ўгрига нисбатан ҳам нафрат пуркаши жуда-жуда табиий эди. Бинобарин, кампирнинг биринчи сўзидаёқ нафрат эмас, муҳаббат устулик қилади. «Вой до-од, мусулмонлар! Уйимга ўгри тушди!» дея жир солмайди, лоақал: «Ўгри, ҳой ўгри», демайди кампир, балки: «Ўгригина болам, ҳой ўгригина болам» деб оғиздан бола томади.

Ўгригина бола «Расёмон дарвозаси»даги Хизматкор йигит сингари чуқур мулоҳазаларга бормайди. Тирикчилик илинжида тунда овга чиқади, холос. Унда ҳам замоннинг қаттиқлигига нисбатан нафрат, исён куз очган эмас. Яъни у ҳолатни, даврни қора курсига ўтқазиб, унинг устидан нафратомуз ҳукм ўқимайди, балки шундай қаттиқ замонда чора излайди. Айбни Қорл бувида деб билмайдди. Шу бонс у нафрат измига тушмаган: нафратдан йироқ икки инсон тўқнашувини том маънодаги (ёхуд япон адиби яратган бадиий ҳақиқатда бўлгани каби) аёвсиз тўқнашувга, олишувга айланмайди.

Ғафур Ғулом — кулгили ҳолатларни бўрттириб тасвирлаш устаси. Шу маънода унинг сўз юритилаётган ҳикояси беихтиёр машҳур америка ёзувчиси О'Генрининг «Туташ қалблар» ҳикояси сюжетини ёдга солади. Америка адабининг ҳикояси тасодиф асосига қурилган, яъни бод касаллигидан азоб чекаётган ўгри бостириб кирган хонадон соҳиби ҳам аynи шу хасталик билан оғриб ётган бўлади. Ухшаш хасталик азоби уларни бирлаштиради. Ҳикоя вазиятининг, ҳолатнинг фавқулодда кулгилилиги асосига қурилган. «Менинг ўгригина болам»да эса бегараз киноялар, енгил табассум уйғотувчи деталлар тасвирнинг моҳиятини эмас, контраст сифатида иккинчи қатламни ташкил этади. Мазкур услуб турмуш машаққати қисувга олган икки инсон ўртасидаги улуғ инсоний муносабатни жиддий кўламда

улуғлашга монелик кўрсатмаган. Чунончи, ўғригина бола «устидаги тунини турмучлаб буготнинг устига ёстиқ қилиб қўйиб» ёнбошлаши бир оз кулгили туюлса-да, икки уртада самимий дардлашув кечади.

Ҳасрат одамларни бирлаштиради, ҳасратлашиш чоғида дардлашувчи қалблар ҳар қачонгидан яқинлашади. Ҳасратлашиш — моҳиятан сокин жараён.

Бундай ҳолатдаги одамлар орасида фавқулодда шиддатли туқнашувлар юз бермаслиги муқаррар. Демак, «Меннинг ўғригина болам»да ўқувчи диққатини жалб этгулик ўткир зоҳирий зиддият йўқ. Ўғригина бола билан Қора кампирнинг фаоллиги, чорасизликдан тонган чораси соф ўзбекона ёнбошлаб ҳасратлашиш доирасидан чиқмайди. «Расёмон дарвозаси»да эса мурда бор, қон бор, талончилик ва юзма-юз олишув бор. Муносабатга кескинлик бағишлаётган ва исталган дақиқада воқеалар ривожини кутилмаган йўналишга буриб юборгудек нафрат бор. Ҳикоянинг жаҳон халқлари орасида кенг оммалашгани сабабларидан бири шудир, эҳтимол.

Бундай десак, япон ҳикоясидаги Хизматкор йигит ўзбек «касбдоши»дан мулоҳаза юритиши, нияти ва амали билан ҳам ажралиб туради: у масалани ғоятда кўндаланг қўяди ва ўғрилиқ орқали нажот топишдан кўра очликдан ўлиш афзал, деган қатъий қарорга келади.

Ўғригина боланинг мулоҳазаларида бундай қатъийлик, ёвузлик, ўзига нисбатан шафқатсизлик, адолат йўлини тутушдаги собитлик етишмайди. Хизматкор йигит шу вақтга қадар ёвузликка қўл уришни ният қилмаган, ҳатто очидан ўлишга ҳозирлик кўриб қўйган ҳам эди, бироқ кутилмаган вазият (Кампирдаги ёвузлик ўнга кўчди) уни босқинчилик қилишга мажбур этди: қингирлик нонини тотиб улгурган ўғригина бола эса Қора кампир билан ҳасратона суҳбат асносидагини одатини, ниятини тарк этади (яъни, кампирдан ўнга ҳамдардлик, меҳр-шафқат юқди). Бошқача айтганда, нафратдан нафрат, муҳаббатдан муҳаббат туғилади.

Қора кампирнинг меҳр-шафқатга тула суҳбатини эшитгани сайин ўғригина бола бурунги қилмишларидан покланиш ҳаракатига тушади — икки боласи борлигидан, хотини ва кампир онаси унинг қўлига қарамлигидан зорланади. Бу билан кўнгли тўлмайди. «Менга ҳозир шу қилиб турган ўғрилиқ касби ёқади дейсизми?» деган сўзларидан тавбанинг саси келади. Қизиқ жойи

шундаки, ўғригина боланинг аҳволини тушуниб ётган Қора кампир негадир уни қораламайди. «Ахир, нонложликдан-ку шу ҳаром йўлга қадам босибсан», дейди у. Пигит ёнбошлаб ётган кўйи ҳаромни эътироф этади. («Расёмон дарвозаси»да бунинг сингари эътирофлар драматик ҳолатларда, ботиний ва зоҳирий зиддиятлар динамикасида тасвирланган.) Буниси етмагандай, кампирнинг кейинги маслаҳати, йўриги образ моҳиятидаги мантиққа мос тушмайди. «Ўзига тўқроқ, бадавлатроқ одамларникига борсанг бўлмайдимиз?» дейди у ва қайси хонадонларни мўлжалга олиш мумкинлигига айтилади: «Мана шу маҳаллада Каримқори читфуруш бор. Одилхўжабой деган пудратчи бор. Матёқуб деган кўнчи бор. Буларнинг давлати-ку мил-мил, бешинкдаги боласи ҳам четига байт ёзилган чинини косада оши нчади. Шуларнинг томини тешсанг бўлмайдимиз?»

Бу сўзлар Қора кампир образида мужассам топган инсоншарварлиқни бирмунча заифлаштириб юборган. Ахир, не босдан Қора кампир бадавлат қўшинларининг мол-мулки мил-мил эканига тоқат қилолмаяпти? Ўғригина боласини уларга гиж-гижлаяпти?..

Бундай муносабат асримиз бошидаги содда-баён кампирнинг чекланган ақидасида учраса учрагандир, аммо мазкур фалсафа 60-йилларнинг ўрталаридаги (ҳикоя 1965 йилда яратилгани назарда тутилмоқда) синфий-сиёсий мафкура измига тушган адабимизнинг баддий тафаккурида беҳад бўрттирилгани сезилади. Бироқ баддий ижод ҳақиқати шу қадар муросасизки, у ҳатто ижодкорнинг ўзига ҳам бўйсунмайди: бу ўрнида сал ўтмай Қора кампир образи ўзини муаллифнинг мафкуравий нуқтан назаридан «ҳимоя» қилишга уринади. Бинобарин, у, «Аммо-лекин эҳтиёт бўл. Эл-юртнинг олдидан тагини бадном бўлиб қолмагин», дея ўзбек онахонига хос равишда ўғригина боласини қингирикдан қайтаради.

Ўзбек учун бадном бўлишдан огирроқ тавқилаънат йўқ. «Расёмон дарвозаси»даги Хизматкор йигит билан маймунбашара кампирни нафрат қуюшқондан чиқарган бўлса, «Менинг ўғригина болам»да Қора кампир билан ўғригина болани бадном бўлиш хавфи қуюшқонга қайтаради, залолатдан қутқаради. Кўп ўғриликлар қилиб бети қотган, чунончи, Ориф сассиқнинг отхонасидан тўртта товуқ, битта хўроз умарган, Раҳмонхўжа эллик-боши билан тил бириктириб жиноятни ёпди-ёпди қилган (ҳозирги ибора билан айтганда, уюшган жиноятга

қўл урган) ўғригина бола Қора кампирнинг меҳрибонлиги туфайли, «Жуда юзининг сидириб ташлаганим йўқ, индишам бор, уяламан», дея тавбага ўтади. Хизматкор йиғитни эса, бу жиҳатдан ўтмиши нақадар тоза бўлмасин, бояги тўқнашувда кампирга нисбатан туғилган нафрат ёвузликка — кампирнинг эғнидаги кимоioni очиб олишга ундайди: «Энди у мутлақо иккиланмади, очдан ўлиш афзалми ёки ўғриликка қўл уришми, деб ўйлаб ҳам ўтирмади».

Бир сўз билан айтганда, «Расёмон дарвозаси»да муҳтожлик инсон табиатидаги ёвуз майлини қўзғатиб юбориши, «Менинг ўғригина болам»да эса энг қаттол уқубатлар остида ҳам инсон ўзлигини асраб қолиши мумкинлиги тасвирланган. Япон ҳикоясида шароит инсонни мувозанатдан чиқаради, ўзбек ҳикоясида эса айни шундай ҳолат инсонни янада инсонийроқ бўлишга даъват этади.

«Ҳа-ҳув дегунча бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади», деб тасалли беради ўғригина бола кампирга.

— Хайр, ўғригина болам, келиб тур.

— Хўп, она, хўп...

Зим-зиё тунда бўлиб ўтган бу суҳбат гир атрофи иморат билан уралган файзсиз ҳовлини чарақлатиб юборади. Ҳовлигагина эмас, икки муҳтож ва фақир кўнгилга чироқ бўлиб киради. Сўнгги диалог покланиш умидидаги таъсирчан қалбларни ларзага солади. Ушбу икки оғиз сўзда ўзбекнинг, қолаверса, Ғафур Ғуломдек улкан сўз санъаткорининг буюк инсонпарварлиги қуёш янглиғ нур сочиб турибди. Бу нурдан баҳра олиш истидагиларни мушфиқ Қора кампир мудом суҳбатга чорламоқда:

— Хайр, ўғригина болам, келиб тур...

ОҚИМГА ҚАРШИ ОҚҚАН... ГУЛ

Япон Акутагава Рюноскэнинг «Бисейнинг садоқати» новелласини ўқиганда ўзбек Ойбекнинг дилбар рубобий шеърларини дил қўмсайди. Назокат, муҳаббат, садоқат ва ҳижрон изтиробларини қуйлаган бу икки буюк ижодкор асарлари завқиди туғилган кечинмаларни беихтиёр қоғозга тушира бошлаганингки ҳам сезмай қоласан...

Кўпдан буён оқмай қўйган сувни соғинган дарё ўз-ўзи айрилиқ азобига дош беролмай тарс-тарс ёрилган.

Узининг тилка-пора багрини бутлаш чораси битта, у ҳам бўлса шарқироқ сув қучогини тўлдириб оқса, ўзи энди лоқ сувга қўшилиб узоқ-узоқларга бош олиб кетса...

Ўзан ўртасида миқти гавдасини ғоз тутиб кўприк томондан кўз узмай турган Пигитнинг ҳам багри сувсиз ўзандай ҳувиллаган, сувсиз ўзандай қақраган. Дарё ўзани жонига ором бағишлайдиган сувни кутгани каби Пигит маъшуқасининг йўлига интизор.

Ўзан ҳам, Пигит ҳам умидга умид боғлаган. Умид кутишга ундайди...

Оқшом чўкинига хийла фурсат бор. Кўнгилга шуъла сочаётган умид учқуни ҳадемай оқшом қоронғуси оғушида қолиб кетади, лекин тоғ ёнбагрини қоплаган қуюқ ўрмон қора бахмал ёпингунга қадар Қиз келади, у оппоқ фаришта янглиғ ўрмон бағридан сирғалиб чиқиб келади, бир-бир қадам босиб кўприкка етади, қақроқ ўзанда тек қотган умидвор вужудини кўриб қувончдан хандон отади.

Кимсасиз дарё ўзанида интизор турган Пигитнинг қўлоғига ўрмон ёқдан маъюс чолғу саси эшитилди. Пигит бундан фироқ оҳангини туйди, дарахт оғочларининг ўксик гичирлаши суяк-суякларига кўча бошлади. Суякларни зирқирагани сайини оёғининг остидаги қақроқ замин ортиқ дош беролмай сина бошлади.

Ўзан сувни, Пигит қизини соғиниш азоби... айрилиқ изтироблари туташган жойда мўъжиза тугнлади — кўприк томондан кўз узмай турган Пигит аввал оёқларининг остидан сизиб ўтаётган сув зўмда тўпинини ялаб-юлқаб оқаётганини пайқамади. Пайқамаса-да, руҳи енгил тортиди.

Олтин дардим, ипни уздим, кўкка уч!

Севганимнинг юзларидан ўпиб, қуч!

Ўпиб қуч, ўпиб қуч, ўпиб... қуч... уч... уч...

Пигитнинг қўллари қанотга айланди, парвоз этиб кўприк тепасига етади, ўзини Қизнинг оёқлари остига ташлаб, «оқшом гузал — кўнгил яйрар» деганча...

Кўнгил яйраши учун эса Қиздан дарак йўқ...

Пигитдаги соғинч ҳарорати шу қадар баландки, у Қизнинг келмай қолиш ҳавфи ҳам борлигини тан олмайди. Ишонч қудрати боис у кутишдан толмайди.

Йўлингда кутдим,
Ҳасратлар ютдим,
Ҳажринг-ла кўпдан
Ўзини унутдим.

Ҳазини унутган Пигитни хаёл олиб қочади. Кўл ёқа-
сидаги овлоқ ўриндиқда Қизнинг тиззасига бош қўй-
гани, Қизнинг кўксидан отаётган тонг нурларига бет-
барини тутгани...

Тиззага ура бошлаган сув салқинида Қиз пайдо бў-
лишига яна, яна ишонади. Ҳеч қандай куч унинг ишон-
чига раҳна сололмайди.

Умидсизлик эса... инсон кўкда «йилт» этган сомон
ларчасидан-да, нажот кутади.

Хайрият, шу пайт кўкни ёриб чиқди сариқ бир че-
чак. Пигит кўнглини овутиб, Аллалади шаршарак...

Шаршаракнинг шовқини дам зўраяди, дам олис-
олисларга бош олиб қочади. Пигит кўкни ёритган сариқ
чечакка кўнгил боғлайди, йўқ, кўнглида бир тугун боғ-
ланади. Пигит шу тугунга-да умид боғлайди, тугунни
ечса соғинч туғунаклари ёйиладигандек қоронғуда оё-
гининг остига қарайди, белига довр кўтарилган сув
сатҳидан димоғига ураётган салқин ҳавони туяди.

Кўтаверади...

«Эгасини йўқотган садоқатли итдек жоним ўртана-
ди, соғинчдан» деган эди Пигит.

«Мен ўша итдан кўра қаттиқроқ соғинишимга ишон-
майсизми?» деган эди Қиз.

Шу савол-жавоб далдасида яна узоқ ва узоқ кўта-
ди Пигит. Кўксини сийпалаб ўтаётган ва лаҳза сайлаб
кифтини ювиб оқаётган сув сатҳида...

Юлдузларнинг томар

Олтин кўз ёши...

Теграсида жим порлар

Гавҳарнинг тоши...

Пигит теграсида ўйноқилаб кўзини қамаштираётган
«тошча»ларни тутиб мувозанат сақлайди, тобора тез-
лашаётган оқимда хасдек оқиб кетишга-да шай, бироқ
мана ҳозир, кўприк тепасида чинни кабутардек оппоқ
фариштаси кўринишига, кўрингани замони ҳижрон ўқ-
лари вужудини тарк этишга жуда-жуда ишонади. Ҳиж-
рон тўлқини ором топмаётган қалб сув тўлқинида из
оқади, на-да чуқади.

Дўстим, қачонгача бу зolim ҳижрон?..

Дарё ўзанини ҳижрон азобидан халос этган суя
Пигитнинг бўғзига етади. У уч-тўрт дафъа қулоч отиб
қирғоққа чиқиши мумкин эди, йўқ, шу топда, айниқса
шу оқшом ҳеч бир куч уни аҳдидан қайтаролмайди.
Бир оғиз дил розини айтади:

Эркам, бугун сен тугилган кун
дейди. Сунг, ўзини оқим измига қўяди.

Қўкка боқамен, қоқ ярим кеча
Момик тўлқинларга аста ботамен...

Пигит оғзи, бурни ва кўзи сув остида қолаётганидан
эмас, балки ҳали-ҳануз кўприк томонда интизор кутган.
Қиз кўринмаётганидан хавотирда, унга сунгги бор
ҳорларини етказа олмаётганидан армонда, шу чоқ
шу чоқ кўрина қолсаю, қутласа:

Эркам...

Сув бўғзига етди.

Эркам бугун...

Сув сочларини ювиб ўтди. Пигит осонгина ҳаракат
билан юзини сув сатҳидан чиқарди...

...сен тугилган кун
кун... кун... кун...

дея олди. Кўз олди қоронғилашди. Нафас ололмай
қолди. Оқим шиддати зурайди.

Буюк тўлқин қаърига кириб кетамен
Қайдасан у эрка хаёллар изи?..

Пигит оғзини юмиб олишдан ўзга чора тополмади.
Умид ипи узилай-узилай деган чоқ кўприк томонда оқ
ҳарир либосга ўранган Қизнинг шарпаси кўринди. Пи-
гит бутун вужудини сўз айтишга чоғлади. Айтолмади.
Севинч ёшлари дарё сувига қўшилди. Сув ариган кўз
ўнгиди Қизнинг заъфарон чеҳраси пайдо бўлди. Қиз-
нинг шарпаси Пигит томон талпинди. Пигит қувончдан
оғзини баралла очди, қаттиқ хавотирда, «Жонимни
жонингга жойла!» демоқчи эди, улгурмади. Дам кўри-
ниб — дам кўринмай қалқиб-қалқиб оқиб бораётган
жасад оғзидан отилиб чиққан бир даста гул дарё ўзи-
нини лиммо-лим тўлдириб айқираётган сув сатҳиди
Қизнинг келишидан умидини узмай... оқимга қарши.
кўприк томон силжий бошлади...

КЕЧИККАН ҲАЙРАТ

ёхуд

БИЗ МУТОЛААГА ҚОНМАГАН АВЛОД

Адабий авлод ҳақида сўз очилди. Фикрлашга, кўп мулоҳазаларни ўртоқлашишга ундайдиган мавзу.

Бадний ижод борасидаги авлод тушунчаси деганда ижодкорларнинг ёшидан қатъи назар муайян даврнинг ётакчи тасвир услубларини, илгор бадний тафаккур тарзини яратиш ва шакллантиришда муштараклик касб этган гуруҳ вакиллари назарда тутилади. Аслида муайян халқ ва миллат бадний тафаккурини белгиловчи адабий авлодлар давомийлиги узлуксиз занжир кўринишидаги жараён ҳисобланади. Афсуски, XX аср ўзбек бадний тафаккури тараққиётида жуда кўп узилишлар юз берди, авлодлар давомийлиги сақланмади.

Мумтоз адабий меросимиздан етарли даражада баҳраманд эмаслигимиз эндиликда ҳеч кимга сир эмас, замонавий насримизнинг таъмал тошини қўйган тулғич авлод тажрибалари ҳам муфассал урганилмаган. Қодирий, Чўлпон, Ҳамза ижодини «ичдан» урганиш имкони мана энди, мустақиллик шарофати билан туғилмоқда, Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор қайси ижодий мактаб «талабалиги»дан етишиб чиқишгани ҳақидаги таъаввуримиз ҳам анчайин хира. Яқин-яқингача Ғ. Ғуломнинг билгани — Маяковский, А. Қаҳҳорнинг куз очиб кўргани Чехов деб юрардик. Ахборот оқими шиддатли тус олган давр кишилари сифатида эндиликда бошловчи ёш қаламкашларнинг дунё адабий жараёнларидан баҳра олиш имкони орта бормоқда. Бу имкон адабий мактаблар таъсири кўламининг ортишига олиб келмоқда. 70-йилларнинг иккинчи ярмига келиб хилма-хил йўналишдаги, тасвир йўсини бир-биридан тубдан фарқланувчи ижодкорлар пайдо бўла бошлади.

Адабиётимизда Айтматов, Распутин, Шукшин, Анор, Думбадзе каби йирик адиблар ижоди таъсирида яратилган ҳикоялар, қиссалар пайдо бўлди. Ижодий таъсирланиш доираси кенгайиб ўзбек адабиётида Болтиқбўйи, Грузия, исма-из Япония, Оврупо, Лотин Америкаси халқлари адабиётига хос тамойиллар, услублар кўрина бошлади. Табиий, бу «кўрина бошлаш» силлиққина юз бермайдн. Бундай ботиний ва зоҳирий эврилишларни ёруғ юз билан қабул қилиш учун энг аввало ўзбек адабиёти ҳам XX аср жаҳон адабиётининг узвий

бир қисми эканлигини, ундан айри ҳолда яшашни, шакл
ланиши мумкин эмаслигини, умуминсоний ва юксал
қадриятлар мезонига қиёсан улуглашмаган ҳар қанда
миллий адабий қадрият ўзининг тор маҳаллий қоб
лига уралашиб қолишини англаб етмоқлик керак бўлади.

Исломий таълимотга кўра, инсоннинг феъл-атвори
даги, тийнатидаги ўзак таг-туғи билан ўзгариб кетма
ди, тарбия таъсирида унинг ўз-ўзини идора этиши, шак
ланиши, дуунёқарашин — устқурма ўзгаради, холос. И
шнинг бадний ижодга дахли шундаки, ижодкорнинг
шахси қандай бўлса, ҳаётини шунга яраша идрок этади.
Тақлид, таъсир, тарбия устқурма бўлиб қолаверади.

«Мен эртага саҳарлаб туриб би-ир анъанавий йўс
да ҳикоя ёзаман» ёки «қўлим бўшаса ҳеч ким тушу
майдиган ҳазми оғир қисса ёзинишга киришаман» қаби
лидаги режа билан ҳеч ким ижод қилмайдиган алба
Ҳаммаси зувала қорилаётган пайтда ато этилган феъл
атворга, табиий майлларга боғлиқ. Шундан келиб чи
қиб кимдир ўйнаб-кулиб ёзади, кимдир ҳаётини нуқ
изтироблар кўзгуси орқали кўради, кимдир ҳаётини
силлиқ қатламни тасвирлайди, бошқа биров унинг
ўйдим-чуқурларини, қавариқ чокларини излаб топади.
Қайси ижодкор қандай адибдан таъсирланиши ҳа
шундан келиб чиқади. Мисол учун оламни Л. Толстой
ё М. Шолохов йўсинида идрок этишга мойиллиги куч
бўлган қаламкаш Ф. Достоевский ё А. Рюоске и
дини ижодкор сифатида ҳазм қилишга қийналади. И
маънода қайсидир ўзбек ёзувчиси адабий устоз, муал
лим сифатида Кафка ё Кортасарга табиятан яқинла
сезса, уни ўзбек бўла туриб Қодирий ё Қаҳҳорни та
олмасликда айблаш адолатдан эмас.

Ижодкор учун миллий қадриятлар бамисоли
сутидек зарур, ундан нечоғли тўйиб баҳраманд бўл
шунча яхши, аммо-лекин ёши улғайган одамнинг қор
она сутига тўймай қолади. Энди у табият неъматлар
нинг энг сараларини, ўзига хуш ёққанларини териб-
риб истеъмол қилишга ўтади. Маҳаллий адабий қад
риятлар анъанасидан нарини кўра олмаган ижодк
лар умрининг охирига қадар она сутию қуруқ нонд
бошқа нарса емай яшаган одамга ўхшаб кетади. Фран
Кафка ўхшатиб ёзганидек, «Энг ёмон ёзувчилар маҳал
лий асарларга тақлид туфайли пайдо бўладилар». Ва
ҳоланки, оёқнинг остидаги жавоҳирлардан нарина
дуру гавҳарларга ҳам кўзин очиб қараш фақат ва фа
қат ҳам бадний, ҳам тафаккурний наф келтиради. Зер

ҳар бир етук бадний асар ўзига қадар ҳукм сурган бадний кўникмалардан қоникмаслик эканини ёдда сақлаш зарур.

Ижодкор сифатида тўхтовсиз ўзгариб туриш, ўзини, ўзлигини янгилаш учун ҳам адабий таъсир мактаби ниҳоятда зарур. Бир дунёқарашда тўхтаб қолиш ижодий депсинишга олиб келади. Разм солиб қаралса, кўп йиллардан буён ижод билан машгул сермахсул ижодкорларимизда ёзиш техникасини эгаллаб олиш сезилади, улар яна ўилаб роман, юзлаб ҳикоя яратишлари ҳеч гап эмас, лекин дунёни бадний идрок этиш йўсинида ўзгариш, изланиш бўлмаса, тажрибалар қилинмаса — ундай ижоддан на адабиётга, на китобхонларга, на да ижодкорнинг ўзига наф!

Муаммобозлик, мавзубозлик, қаҳрамонларни оқ ва қорага ажратиб ясама конфликтлар қуриш неча ўн йиллар мобайнида адабиётимизнинг кредосига айланиб қолди. Воқеа-ҳодисалар шунчалик қалаштириб ташланадики, азбаройи адабиётнинг бош мақсади бўлиш таҳлилга ўрин қолмайди. Достоевский факт тугаган жойда адабиёт бошланади деган бўлса, бизнинг адабиёт кўпроқ фактнинг ўзи билан барҳам топи.

Фикри, суяги шўро даврида қотиб улгурган аксарият адилларимиз, адабиётшунос олимларимиз кўз кўриб қулоқ эшитган нарсанигина реализм деб аташади, яъни ҳаётда юз берган воқеа-ҳодиса реал, ҳаёлдаги, тасаввурдаги, тушдаги кечинмалар нореал! Бошқа сезги аъзолари ҳам мавжудлиги, дунёни эҳтирослар, туйғулар, сезгилар орқали ҳам идрок этиш мумкинлиги ва лозимлиги, интуиция, қўйингчи, инсонга хос кўзга кўринмас майллар тан олишмайди. Ваҳоланки, ҳаёлимиз ҳам, тасаввуримиз ҳам, тушда кўрганларимиз ҳам кундалик турмушимизда кўраётган манзаралар сингарин РЕАЛ, МАВЖУД! Демак, РЕАЛИЗМ тушунчаси ниҳоятда кенг! Тасаввуримизга синмас даражада кенг! Шунини тан олсак, бадний тасвир воситаларимиз ҳам чексиз даражада кўпаяди, тан олмасак...

Жаҳон адабиётида кўплаб синовлардан ўтган ва ўтаётган тажрибалар жуда оддий, ҳатто баҳслашиб утирилмайдиган имкониятларга айланиб улгурганини ўйламаймиз. Такрор бўлса-да айтай, миллий ўзига хослик бадний адабиётнинг бош ва асосий фазилатларидан эканини зинҳор инкор этмаган ҳолда таъкидлаш зарурким, санъат дини янглиғ миллий қадриятлардан устундир! Ижодкор миллатчиликдан, қурбни етса мил-

лиилликдан ҳам юқори туради, унинг учун ёт миллат ёки ёт маърифат йўқ.

Авлодлар орасига айирмачилик солиш керак эмас, дейдиганлар ҳам бор. Гап айирмачилик солишда эмас, буни бундай тор талқин қилиш ҳам керак эмас. Чунки авлодлар орасидаги тафовутнинг мавжудлиги банданинг хоҳиш-иродасига боғлиқмас. Бу жуда-жуда табиий ҳол, бунингсиз тараққиёт ҳам, ўсиш-улгайиш ҳам янгилиниш ҳам бўлмайди.

Башарти 50 ёшнинг нари-берисидаги ёзувчи 20 ёшлар миёнасидаги бошловчи қаламкашнинг ҳикояларини ҳазм қилолмаётган экан, демак, адабиётимизда ўзгаришлар бор. Бордию, катта авлод вакиллари ёшлар ҳикоясини осонгина тушунаётган эканлар, демак, адабий тафаккурда, авлодлар янгилинишида ўзгаришлар суст. Қувонч билан айтиш мумкинки, кенжа авлод вакиллари орасида ёши улугларимиз тушуниб етмайдиган, ҳатто 40 ёшлилар қийналиб илғайдиган асарлар яратилмоқда. Демак, адабиётимиз ҳаракатда!

Авлодлар ўзгариши мутолаа маданиятига, мутолаа имкониятига ҳам боғлиқ. Мутолаа орқали билишга интилиш инсонга ато этилган мислсиз неъматлардан бири! Ижодкор учун эса унинг аҳамияти қалам билан қоғоздан кам эмас! Узоққа бормай, кейинги 30—40 йиллик даврнинг мутолаа имконияти ва маданияти посангига қўйилса, авлодлар орасидаги тафовутлар яққол кўзга ташланади. 70-йиллар ижодга кириб келган авлоднинг «чала ўқиган» десам оғир ботар, мутолаага қонимаган авлод деб атагим келади. «Нима фарқи бор, 40—50 ёшлилар ҳам янги нашр этилаётган адабиётларни ўқийвериши мумкин-ку!» дея эътироз билдирувчилар учрайди. Йўқ, яна бир карра йўқки, биз 10—15 ёшларимизда, нари борса, 20 ёшга етар-етмас билмоғимиз, ўқмоғимиз шарт бўлган кўплаб ҳақиқату ҳикматлардан суягимизга қўшилиб фикру зеҳнимиз, қарашларимиз қотиб улгургандагина бохабар бўлмоқдамиз, улардан кечикиб ҳайратларга тушиб юрибмиз. Биз умримиз қозонинини яримлатиб улгургандагина билаётган асли зиёни ҳозир 20 ёш миёнасидаги навқирон қалам аҳли ташналик билан ўзлаштирмоқда.

Вақтида тўйиб, қониб мутолаа қилиш бахти насиб этмаган авлод вакилининг армонлари катта имкониятлар олдида турган ёш ижодкорларга сабоқ бўлади деган умиддаман.

ТОШКЕНТНИ СОҒИНГАН КУНЛАРИМ

Ватанимиз мустақиллиги эълон қилинганида 40 ёшда эдим, шу ёшгача фақат бир марта, мутлақо тасодифан Югославия саёҳатида боргандим, истиқлолнинг саккиз йили мобайнида Сауд Арабистони, Буюк Британия, Олмония, Швейцария, АҚШ мамлакатларида бўлиш насиб этди. Энг қизиги, қаерда, неча кун бўлмай ҳар сафар Тошкентни онамни соғингандек соғиндим...

ЭНГ ЮКСАК ЧУҚҚИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳиим.

Тафаккурли инсон зоти борки, ўз шахсини улуғлаш омилларининг излайди, ижод қилади: кимдир давлат орттиради, кимдир уй-жой солади, кимдир эл-юртининг назарига тушини дардига мубтало бўлади, бошқа биров ҳукизининг шохини қайиради ё бўлмаса янги фирқа ташкил этади, яна бирови ҳаётининг маънавий баркамолликка бағишлайди. Тақводор киши эса улуғликни иймон-эътиқод йулидан излайди.

Намоз ҳар бир мусулмон учун меърож эканига, намознинг мартабаси ҳаж мартабасидан аъло эканига шак келтирмайман, лекин ҳар бир инсоннинг ботинида пийҳон инсонийлик жавҳарини юзага чиқаришда ҳаж ибодати нақадар мислсиз синов-имконият эканига амин бўлдим, алҳамдулиллоҳ!

Ўйда эҳром боғлаб маъшуқи дийдорига ошиққан ошиқ сингари лаббайкани бошладиму, кўнгилнинг бир буржидан, «Наҳотки, ҳаж сафари насиб этаётир?» деган шубҳа-хавотир аримади. Табиатим шундайми, ҳаётимдаги энг қувончли лаҳзаларда ҳам бошқа бир армон кўнгилга соя ташлаб туради: ижодкорлар орасида утказилган танлов ғолибларидан бири сифатида ҳажга йўлланма берилганини эшитганимда биринчи бўлиб раҳматли отамиз ва онамизнинг сиймоларини кўз унгимга келтирдим — бу улуғ бобаракот зотлар ўзларидан қолган тўққиз фарзанднинг кенжасига шундайини бахт насиб этганини кўрсалар эди! Афсус...

Ҳажнинг ўзига хос мисли йўқ ибодат экани ҳақида сўз бошлаган эдим. Ҳар қандай ибодатнинг ботиний ва зоҳирий жиҳатлари мавжуд. Сафардан илгари ҳаж хусусида нимакин эшитган ё ўқиган бўлсам, асосан, бу ибодатнинг зоҳирий манзаралари ҳақида маълумот таассурот олгандим. Тайёрамиз ҳавога кутарилган дақиқалардан ҳаж ибодатининг моҳиятини — унинг маънавий-ботиний-руҳий хосиятларини излашга киришдим. «Ҳаж нима? У кишига нималарни ато этади? Мусулмон кўнгилни нималар ҳисобига бойитади? Унинг руҳий қувватини ҳамма бирдек англаши мумкинми? Ҳаж одамнинг табиатида ўзгариш ясай оладими?» Ҳоказо ҳоказо саволларга бевосита шохид сифатида жавоб излашга киришдим.

Макка ва Мадина кўчаларини томоша қилганимизда, Минодаги чодирлар шаҳарчасини тунда ёлғиз кезганимда, жазирама офтоб тўғида кун бўйи адашиб-улоқиб одамлар денгизи оралаб Арофат сари йўл излаганимизда, Арофатга етгач ҳордиқ олмай-нетмай, туз тўпинмай яна йўлга тушиб Муздалифага ета-етгунча саргузаштлар кечирган тун бўйи ҳам ушбу саволлар ҳаёдан аримади. Ҳатто Уҳуд жанги бўлган тарихий тепалик, шаҳид кетган етмиш нафар саҳобанинг қабристонини, ҳатто Масжиди Набавиядаги кишини сеҳрловчи ҳолатларда ҳам нимадир етишмаётгандек, кўнгил қониб ором ололмаётгандек туюлаверди. Ана шунда бундай такрорланмас ором ва осойишталикни ер юзининг ян-каю-ягона гўшаси — Байтуллоҳ қад тиклаган масжиди ҳарамдагина топиш мумкинлигига бот-бот иқрор бўлдим!

Бобус с-салом дарвозасидан қадам қўйиб масжиди ҳарам биносига биринчи бор кириб борганимизда, Каби баи шарифни тавоф қилиб мақоми Иброҳим ёнида икки ракаат намоз ўқиганимизда, Байтуллоҳ пойида тунларини бедор ўтказган дақиқаларда етмиш икки томиру етмиш минг ҳужайра илоҳий бир саодатли мақомга мушарраф бўлар экан! Бу мақом онларида ёруғ дунёнинг жамики ҳою ҳаваслари унутилади, заминий қувончу ташвишлар, хархашаю машмашалар ниҳоятда арзимас заррага, хасга айланади — дунёга инсон сифатида келганинг шукронаси ўлароқ беихтиёр кўзлар ёшланади, руҳинг тиниқлашади, йўрғакдаги норасиданглиг чехрангга табассум югуради, ўйларинг ўйда тўхтайдиган — саволларни-да унутиб Байтул ҳарам билан юзма-юз тураверасан-тураверасан...

Аллоҳнинг уйи теварагида туну кун бирон лаҳза ҳақикатдан тўхтамаётган гирдобни ибодатхонанинг иккинчи қаватидан, сўнг учинчи қавати — тоmidан узоқ-узоқ кузатдим, ҳовлига тушиб яна ва яна гирдобга гарқ бўлдим, ана шунда ер юзининг энг баланд нуқтаси Эверест — Жамолунгма чўққисида эмас, Байтуллоҳ шариф пойида эканига, Қаъба пойида саждага бош қўйган мўмин-мусулмон учун ҳар қандай моддий ва маънавий юксаклик ҳам жуда-жуда пастлик бўлиб туюлишига иймон келтирдим. Ҳар бир инсон ҳаётида лоақал бир марта шундай сонияларни бошдан кечирмоғи, лоақал бир марта шундай ҳолат суруридан қониб завқ туймоғи, демакким, покланмоғи керак! Шундай лаҳзаларга етиш моқлик эвазига юқорида қисман айтилган машаққат ва уқубатлар туфайли туғилган гина-кудуратлар унутилади, бу — ҳаж ибодати инобатга ўтганининг аломатларидан бири, ахир!..

Мадинаи мунавварада уч кун яшаб, Маккаи мукарамага қайтаётганимизда ҳамроҳларимдан бири «Қаъбатуллоҳни соғиндим!» деб оҳ чекиб юборди. Вужудимга қалтироқ югурди (ўша сафардан орадан неча йил ўтган эса-да, қачон, қаерда Қаъбатуллоҳни эсласам, унинг суратларини кўрсам ифодалаб бўлмас бир оғир изтироб, соғинч армони юракларни эзди...), начора, яна беш-олти кундан сўнг юртимизга қайтгач Қаъбатуллоҳни соғина бошлаймиз, унинг пойида тиз чўкиб ибодат қилишни кўнгил қўмсаши муқаррар — шунда қандоқ қиламиз?..

Сабр қиламиз ва «Ҳажга борганларнинг ибодати Аллоҳ ҳузурида қабул бўлсин, бундай саодат бошқа мусулмон биродарларимиз, юртдошларимизга ҳам насиб этсин!» дея дуога астойдил қўл очамиз...

КОИНОТНИНГ МЕҲВАРИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Масжиди Харамнинг Боби с-салом дарвозасига яқинлашганимиз сайин лаббайка янада авж пардаларга кўтарилди: Лаббайка аллоҳума лаббайк, Лаббайка ла шаърийка лака лаббайк!..

Шундай, охир бир кун келиб «Лаббайк!» демоқдан ўзга чора йўқ. Ана шу саодатли имтиҳон онларига бир умр ҳозирлик кўрасан. Умр — имтиҳонга ҳозирлик фасли, истиғфор фурсати етганда сен биру Ҳақ бир! Ҳамонки, бу ёруғ дунёга муносиб жондор — инсон қис-

фасида келдингми, энг олий бурч фоний дунёни зотинг
муносиб тарк этмоқлик.

Шаймисан?.. Маъшуқи ишқида телба бўлмиш Маъ-
нун янглиг баралла ва астойдил «Лаббайка!» дея ола-
санми?

Бутун номаъи аъмолинг ушбу бир огиз каломда му-
жассам топажагини тасаввур қиялсанми?

Лаббайка аллоҳума лаббайк,

Лаббайка ла-а шарика лака лаббайк!..

Мазмуни: Ё, Аллоҳ! Ҳозирдирман, ҳузурингга келдим,
қабул эт!..

«Қабул этармикан?» деган васваса кўнгил қатлари-
га кўланка солаверади, ваҳоланки, шубҳа — гуноҳ, бан-
дадан — тавбаю илтижо, қабул — Ўзидан!

Бўсагага етганда жиддий ва совуққон дарвозабон
набирасини огушига босаётган бобо каби қучоғига ол-
гудай бир сидра бошдан-оёқ пайпаслайди. Бу — дунё
таомили — эҳтиёти шарт...

Лекин қалби ким тафтиш этади, ким поклайди?
Ўзинг ва Ўзи!

Дарвозадан ҳийла кенг, серустун, доира шаклида
кетган равонга кирасан. Чўғдек гиламлар тўшалган,
тумонат: саждага бош қўйган, чўк тушганча кўзларидан
шашқатор ёшлар дувиллаб тўкилаётганига эътиборсиз
тиловат қилаётган, тамшана-тамшана зам-зам сувини
хўплаётган, ўтирган, ёнбошлаган, мудраган... Олис са-
фардан қайтиб бир чимдим нафас ростламоқ муродида
қўнишгандек, ҳадемай яна адоқсиз йўлга отланишаёт-
гандек...

Шифтида ҳисобсиз пирпирак кечаю кундуз тўхтов-
сиз айланиб ҳавони совутиб турган бу серҳашам равон
мисоли бир қўналга — нафас ростлайсану ичкарига
йўл оласан, ичкарига!..

Ичкарида издиҳом, игна отсанг ерга тушмайди.
Одамлар оқими соат милларининг ҳаракатига терс йў-
налишда узлуксиз, узилишсиз айланади. Оёқ остига
садафдек оқ мармар тўшалган. Мармар тўшама бами-
соли улкан лаппагу, у устидаги беҳисоб тумонатин
шовқинсиз-сассиз Байтуллоҳ атрофида айлантирмоқда...

Она Замин ўз ўқи атрофида айланишдан тўхтамайди.
Лак-лак, мил-мил одамзод келади-кетаверади, келади-
кетаверади. Мазкур келиш-кетишда инсон иродасидан
ташқаридаги буюк тартиб, буюк интизом бор. Айни
вақтда инсоний қудрат хорижидаги тартибсизлик ҳам
мавжуд.

Инсоният умри ана шу тартиб ва тартибсизлик ора-
сидаги курашлардан, орзу-ҳаваслардан, катта-кичик
сенинч ва қайғулардан ташкил топади.

Табиатда кечадиган кўплаб жараёнлар одамни мут-
тасил тартиб-интизомга даъват этади. Курраи арзнинг
бир йўналишда, бир маромда айланиши шулар жумла-
сидан.

Каъбатуллоҳ атрофидаги айланма ҳаракат Замин-
нинг айланиши, дунёдаги жуда кўплаб айланиш-қай-
тиш фалсафаси замиридаги буюк ҳикматни ёдга солади.

... Ҳайтовур, «лашпах»нинг гирди инсбатан сийрак —
қадам қўйишнинг иложи бор, икки-уч одимда оқимга
қўшиласиз — оқимга айланасиз!.. Кексаю ёш, эркагу
аёл, шоҳу-гадо, соғу-носоғ — бир: талбия айтади, холос!..

Айлана ҳаракат комига торта бошлайди. Тумонаг,
издиҳом — оёқнинг остига қаролмайсан. Маҳобатли
Уйнинг тим қора деворига, илоҳий каломлар тилло ҳарф-
лар-ла тикилган ёпинчиққа алаңлайсан — Уйнинг
оҳанграбо қуввати ҳадсиз тумонатни, тумонатга қўшиб
сени ўзига тортади.

Оқим шиддати пасаймайди: биринчи, иккинчи, учин-
чи айланишда рамл, яъни паҳлавонларча тезкор қадам
ташланади. Ҳар дафъа айланиш Байтуллоҳ томон яна
ва яна яқинлаштиради. Дастлабки уч айланишда бир
қадар парокандалик, заминий тартибсизлик кузатилади.
Талвасага яқин бўлган бу хаосни англамоққа уринасан,
беихтиёр. Уринасану, вужудинг-руҳингни ажиб бир
осудалик оғушига олаётганини сезасан. Баногоҳ оқим
равонлашади, гўё равон ва ости силлиқ узанга лиммо-
лим тўлган сув бир маромда, вазмин оқаётгандек, сен
вазмин оқаётган сувнинг томчисидек!..

Ойлар, ҳаттоки йиллар мобайнида шу оқим ичра
оқаётгандек — шу тарзда яшаётгандек ҳис қиласан,
ўзингни. Турфа ирқ, турфа миллат вакиллари туғиш-
ган биродарингдек — ҳамнафас, жўровоз бўлиб бир
тилда муножот айтаётганинг жуда-жуда табиий ҳолга,
ҳолатга айланади.

ҲОЛга жўр бўласан. Ҳаяжонли нафас олишлар, эн-
тиқиш-ла илтижоларга сингиб кетасан. Эски Уйга ярим
одим-бир одим яқинлашганинг сайин зичлик ортгандан-
ортади. Тумонат бир тан-бир жонга айланади.

— Раббано! — ўктам бир товуш қироат-ла бошлар
ўра жаранглайди.

— Раббано!!! — тумонат унга ҳамоҳанг баралла
такрорлайди.

— Аътино!

— Аътино!!!

— Фид дуния!

— Фид дуния!!!

— Ҳасанатан!

— Ҳасанатан!!!

— Вақийна!

— Вақийна!!!

— Азабан!

— Азабан!!!

— Наър!

— Наър-р!!!

Ҳамнафаслик, жүровозлик сеҳрли бир тарзда одам
ларни қовуштиради. Байтуллоҳ пойида тенглик олий
мақомга кўтарилади: эътиқодлар, ниятлар, маслаклар
орзу-умидлар. Хатти-ҳаракатлар бир хил. Энгил-бош-
ларнинг туси бир: оқ эҳром, бош яланг, оёқ яланг. (Дар-
воқе, бу мукаррам шаҳарда ҳамманинг исми бир —
«Ҳажжи!» дея мурожаат қиладилар!) Бу дунёда ҳар
на орттирган эсангда, фарқи йўқ — кафтлар, қўллар
очиқ. Фоний дунё туриш-турмушини, ҳою-ҳаваслар бил-
лан бежалган умрларни-да шу қадар уйғунлик мақо-
мига олиб чиқиш мумкинлигини кўрсатувчи бир ман-
зара!

...Лаблар орасидан отилиб чиққан ҳар бир калом
умринг асносида билиб-билмай вужудингга тўплаган
ғубору кироҳатни ювиб чиқади, шунданми, ичинг бўш
бўш, вужудинг бениҳоя сокин ҳолатга кўчади. Улка
оқимнинг заррасига айланганинг сайин руҳ-одамга эри-
рила борасан, фикр-мушоҳада ўз ҳолингга қўяди. Ти-
нангни тутиб турган суякларинг ҳалимдек мулойимла-
шади, мулойимлашса-да, қадди-бастингни тутиб бора-
ётганига ҳайрон бўласан. Йўқ, ҳайрон бўлиш ҳам фикр-
лашга, мушоҳадага яқин, мутлақ ҳайрат онларида эса
фикр ҳам тўхтайди.

Каъбага яқинлашаётиб шундай ҲОЛга.. кўтарила-
сан. Байтуллоҳнинг жозибадор оҳанграбоси заминий
борлардан покланган қалбларни қаттиқроқ тортадиган
дек...

Ниҳоят, етиб борасан. Кафтларингни муборак
ворга босасан. Яна, яна... кафту бармоқлар билан мас-
лаингни, бетингни силаб-сийпалайсан. Ниҳоят, куй-
тар томон бурчагига яқинлашасан. Мана, қўл чўзсан

етгудек масофада турибди хажар-ул асвад! Кафт ура-
санчи, лаб босасанми, марҳабо!

Бирдан шу қадар хотиржам тортасанки!.. Ортингда
ададсиз тумонат йўқдек, тумонатнинг сенга ўхшаш ҳар
зарраси Расулиллоҳнинг муборак қўллари теккан Қора
тош васлига етиш орзусида гирён ураётганини бир неча
сония унутасан.

Мутлақ руҳий осудалик мақоми насиб этганига
Аллоҳга шукрлар қиласан. Фикрга қўшилиб тизгинсиз
хайрат ҳам вужудингни тарк этади. Умр бўйи пойи-
пиёда йўл босиб самолар қадар чўзилган Ҳақ пилла-
поясини топгандек, унинг биллур зиналаридан кўтарил-
моқ учун бир зум эс-ҳушингни ўнглаб олмоғинг зарур-
лигини англагандек бўласан.

Афсуски, жисман юксалишнинг сўнгги марраси шу
ерда тугайди, йўлни давом эттириш руҳининг, қалбнинг
иши!.. Жисм ўз вазифасини ўтади, у сени ўз имкони
хорижидаги чўққига олиб чиқди, энди у оқим измига
қайтади, зеро, оқим орасида етдим деганда етолмаган
жисм-зарралар қанча!..

...Боши-адоги кўринмас оқимдан силжий-силжий
«лаппак» гирдига яқинлашасан — уқубатли жисмоний
хоржинлик, беқиёс руҳий енгиллик оғушида сезасан
ўзингни. Нурга йўғрилган роҳат-фароғатга лиммо-лим
хорғинлик. Онадан янги тўғилгандексан, тўғрироғи,
бундан-да ўзгачароқ, таърифига тил ожиз ҳолатга ўта-
сан. Ҳаётий ҳою ҳаваслар илинжида кин-адоват-кир-
губор босган қалб даҳлизлари обдон тозаланиб ўрнига
нур поёндозлар тўшалгандек...

Нега? Қандай қилиб? Бу қадар жозибанинг боиси
каерда?

Саволларга жавоб излаганинг сайин янги саволлар
туғилади: Байтуллоҳ қандай сабабларга кўра айнан
шу ерга жойлашган? У бир неча чақирим Шарқда ё
Марказда қад ростлаши ҳам мумкин эди-ку?

Пўш, мумкин эмас эди!

Одам алайҳиссалом жаннатдан Ерга тушганларида
Аллоҳ таолонинг амрига биноан Кўрран заминдаги би-
ринчи бино (шу боис унга «Эски уй» сифати берилган)
айни шу л нуктада қад ростлаган.

Билишга ундовчи қаттол савол шунини такрор си-
ловга олади: нега? Нега айнан шу нуктада?

Жавоби Расули акрам саллоллоҳу алайҳи васаллам-
нинг Меърож сафарларини ёдга оламиз. Алломи за-

ичига кирган кишигина тасаввур қилади. Аъло Махсумович худди шу «Боинг»ни АҚШдан олиб келувчилардан бири бўлганини ҳикоя қилиб берди. Фақат у сафар «Боинг» АҚШники бўлса, энди унинг қаншарига «Самарқанд» деган муҳр тушибди.

Хуллас, ўзбекнинг «Боинг»ида эгалик туйғуси жўшиб уриб, «Қайдасан, Лондон?» дея парвозга шай бўлиб ўтирганимизда самолётнинг хушқомат хизматчи қизларидан бири, «Деҳлидан келаётган юз эллик пассажир ҳам чиқади» деб қолди.

Эгалик ғурурига андек оғир ботди: «Ўзи, йигирма киши би-р яйраб учмоқчи эдик, ҳа, майли, ҳиндлар ҳам қадрдонлардан, минса минақолсин. Ўзбекнинг «Боинг»и учун 150 ҳинди нима деган гап?!» Зум ўтмай уч қатор ўриндиқ оралиғидаги икки йўлакдан ҳиндлар оқиб кира бошлади: қари-қартанглар, ўрта ёшлар, келинчаклар, йигитлар, қизалоғу кўзлари чаросдай болакайлар. Биринчи эътиборни тортган нарса уларнинг барчасида бошидан оёгининг учигача миллий ҳинд либослари, тақинчоқлари эди!..

Икки йўлакдан оқиб кираётганларнинг адоғи кўринадиганга ўхшамайди. Бамисоли Ганга ва Жамна жилга янглиғ оқиб кирмоқда...

Шу пайт ёнимда ўтирган қиз кафтини оғиз-бурнига босди. Унинг қачон келиб, қачон ёнимдаги ўриндиққа жойлашиб олганини ҳам пайқамаган эканман. Қорамағизгина экан. Ҳинди қизларданми, деб ўхшатиб ўтиргандим, «Что, не чувствуете?» деб кафтини оғиз-бурнига босди.

Ўзбек «Боинг»ининг ичи Ҳиндистоннинг муаттар ҳавосига тўлганини шундагина сездим. Сизганимда нима!.. Ўзимизнинг Ачабоддаги лўли ҳамсояларнинг ўзгинаси, азбаройи таниш чеҳралар. Фақат... ҳинд йигит-қизларининг кўзида қандайдир дард, изтироб, маъсумлик, эҳтимол, мунг аломатлари яширингандек эди, назаримда. Либосидаги, тақинчоқлардаги, ҳатто пардоз бўёқларидаги ранг-баранглик нигоҳ тубида яширинган изтиробни пардалашга уринаётганга, киши диққатини чалғитаётганга ўхшайди. Лекин жиндек разм солиб қараган одамнинг назарига ҳинду нигоҳидаги ўша пинҳон маънолар яққол ташланади.

Инсон тўкин яшаши мумкин, шоҳи либосларга бурканиб, бойлигини кўз-кўз қилиши ҳам мумкин, лекин унинг кўнглидаги тўқималарига, жон-жонига сингиб кетган, ички пинҳона изтироб, армон ва кемтиклик кўз

орқали «мана мен» деб асл руҳий ҳолатни фош қилиб тураверади...

Халқаро йўналишдаги самолётларда яратилган қулайликларни кўпчилик кўрмаган бўлса-да, ҳамма эшитган. Ун бир минг метр нари-берисида учиб бораётиб нималарни ўйлаши мумкин киши?

Одатда олис сафарларга чиққанда уйдаги майда-чуйда ташвишлар унутилади эмас, бари-барчаси арзимас нарсага ўхшаб туюлади. Қўл-оёғингдан боғлаб турган кундалик ва уткинчи ташвишларни унутасан, кўнгилга ҳузур бағишлайдиган, руҳий ором берадиган ҳолатлар уша 11 минг метр баландликда ҳам сени тарк этмайди. Зеро, соғинчларга тўла дақиқалар, кўнгилга яқин одамлар, дўстларни қаттиқроқ қўмсайсан. Уларнинг барини ёнингга олиб олис-олисларга сафар қилгинг келади...

Самолёт шифтига ўрнатилган телеойнада намойиш этилаётган «боевик»дан бенхтиёр кўз узолмайсан. Уйдаку, ўғлимни бундай фильмлардан ихлосини қайтаролмай жоним ҳалак, қани, бекор ўтиргандан кўра бир томоша қилай-чи, деб ТВ га термиламан, термила бошлаганим заҳоти зерика бошлайман, ҳар қандай боевикдан ҳаёл тотлироқ туюлади...

Ўриндиқнинг ён суянциғида қалам учини суққулик 12 та туйнукча, қулоққа кийиладиган «наушник» — «қулоқчин» симининг учини истаганингизга суқсангиз бири-биридан ранг-баранг мусиқаю қўшиқлар жаранглайди. Танлай-танлай тўртинчи туйнукда тўхтадим. Опера қўшиқлари айтилаётган экан. Ён қўшним, ҳиндларга ўхшаб кетадиган ўзбек қиз ҳе йўқ-бе йўқ «қулоқчиним» учини суғуриб олиб 11-рақамли туйнукка суқди. «Класс!» деб ўтирган жойида жаз оҳангига монанд елкаларини учира кетди.

Йигирма ёшлардаги қизнинг кўнгли учун бир оз жазга қулоқ тутдим, 10—15 йиллар илгари жон-жон деб эшитар эдим. Энди... Қўшнимнинг кўзини шамғалат қилиб симнинг учини 4-туйнукка кўчирдим. Мумтоз симфониянинг салмоқли, салоҳиятли оҳанги бутун олам фалсафасини қамраб олгудек океан мавжларини ёдга солади. Бизни бағрига жо қилган «Боннг» шу симфония тўлқинлари узра сузиб бораётгандек...

Бирдан «қулоқчин»дан ўйноқи жаз ритми янгради. Қарасам, қўшним менинг ихтиёримдаги симнинг учини 11-туйнукка кўчириб қўйибди. Аввалига нотаниш

«Ёпиқ» музейни ҳам кўриб қўйиш ниятида Британия музейига яқинлашганимизда инглиз халқининг чинакаси маънода музейпарастлигининг гувоҳи бўлдик.

Одамлар оқими Тошкент Отчопарига кираверишдаги издиҳомнинг ўзгинаси! Янада ҳайратланарли жойи — музейга ошиқаётганларнинг аксариси ёшлар! Мактаб ўқувчилари!

Музейнинг бир қаноти кутубхона-музей экан. Жавоннинг, жавонга терилган китобнинг саноғи йўқ! На муаллифи қулоққа чалинган, на номи-нишони эшитилган китобларнинг куплигини кўриб, «Унча-бунча китоб варақлаганларданмиз» деган хаёлда юрганингдан уяласан, киши...

Ойнаванд токчаларда қадим қўлёмалар саҳифалари очиб қўйилган. Қуръони каримнинг қўлёмза нусхалари, «Бобурнома» нусхалари... гала-гала йигит-қизлар тепасида туриб гурунг қуряпти, сўраб-суриштиряпти, ёндафтарларига қайд этишяпти. Китоб ва маданий мерос теварагида бу қадар иштиёқ билан гиргиттон бўлаётганларни кўрганда кўнгилларга ҳавас тўлади.

Музей биносининг асосий қисмига қўйилган кўҳна ёдгорликлардан батафсил баҳра олиш учун беш-олта кун ҳам кифоя қилмайди. Биз қадимий ҳинд, мўғул, япон асотирларига наридан-бери (афсуски) кўз югуртирган кўйи ўзимизга тааллуқли бўлимни излаб топдик. Темурийлар, Бобурийлар даврига онд ашёлар, Бухоро ва Самарқанд обидаларидан кўчириб кетилган парча-пурча нақшинкор ғишт, сопол бўлаклари, ёйдан тортиб обдастагача бор. Гуржилар ўз тарихига дахлдор тақани ҳам бахмалга ўраб эъзозлайди, деб ҳайратга тушиб юрамиз. Инглизлар инсониятга тааллуқли нимаики бўлса кўз қорачиғидек асраб-авайлаб, ўз халқини баҳра манд этиб қўйибди...

Музейдаги ҳайратлар театрда давом этди. Британия ташқи ишлар вазирлиги вакили театрга боришини учун имкон яратишини айтганида, тўғриси, «Тилини ташунмасак, таржимоннинг қулоқ-миясини еган билан мурод ҳосил бўлиши қийин» деган иштибоҳ кечган эди кўнгилдан. Бироқ ўша кун томошага кирганим учун узоқ йиллар ўзимдан миннатдор юраман!..

1918 йили қурилган алмисоқдан қолган бинога кираверишдаги зинада турли ёшдаги томошабинлар гуруж бўлиб суҳбатлашиб турибди. Изма-из келиб тўхтаётган, бири-биридан ғалати «иномарка» машиналарда тушаётган бир оила аъзолари, елкама-елка суяниб қол

ган чол-камфирлар, виқор билан салобат тукиб келаётган киборли эр-хотинлар, бир-бирининг пинжига кириб сингиб кетгудек бахтиёр севишганлар, «Билет борми?» деб сўраганлар... шунга қарамай икки эшик остонасида хушбичим кийинган хушқомат йигит-қизларнинг томошабинларни баралла ичкарига даъват қилишлари... бундай муҳит сизни реал воқеликдан санъат воқелигига тортиб кетганини сезмай қоласиз.

Сафарга жўнаш арафасида Аброр Ҳидоятлов номидаги театрда «Отелло»ни кўрдим. «Чипта буюриб қўяй» деган хаёлда икки кун қўнгиноқ қилдим, телефонни кимса кўтармади. Хизматдан қайтаётиб кириб ўтдим — «кассир ҳозиргина кетгани» дейишди, эрталаб кирдим — «ҳали келмади» дейишди. «Нима керагиди, оқа?» сўради қоровул йигит. «Отелло»га иккита чипта керак, оғайни» дедим. Қоровул йигит мийиғида кулди. «Ўша куни кевуринг, билет навал» деди мени тинчлантириб. «Йўғэ,—дедим ўзимча, — «Отелло» жуда шов-шув бўляпти, наҳотки, чипта бемалол бўлса?!»

Чиндан ҳам бемалол экан. Театрнинг замонавий услубда қайта ишланган залининг сал кам чорагини «тўлдирган» томошабинлар қаторида буюк асарнинг мутлақо янги талқинини кўрдик. Чиндан ҳам «Отелло» шов-шувга арзийдиган спектакл бўлибди!

Яхши нарсани кўрганда беихтиёр уни яқинларингга, ёр-биродарларга, ҳамма-ҳаммага «илинасан», улар ҳам баҳра олса-чи, деган самимий ниятдан кўнглинг ҳаприқади. Чорсу бозорини лиммо-лим тўлдирган юртдошлар узункуи бозордан оладиганини олса-да, топганининг ким билсин, ўндан, юздан ё мингдан бирини «Отелло» томошасига атасин. Ҳаёт саҳнасида санъат саҳнасига кўчсин. Ясан-тусан қилиб, ўгил-қизларини етаклаб тағларидаги «иномарка»ларини театр томон ҳам ҳайдасинлар. Отеллонинг буюк соддадиллигидан, Дездемонанинг бокираллигидан, Ягонинг ўтли ва пинҳона муҳаббати тафтидан пича ҳарорат туйсинлар ахир!...

...1918 йили қурилган бино даҳлизида махсус лавҳа бор экан. Унда театр тарихида энг кўп қўйилган асарлар рўйхати ёзилибди. «Сайгон соҳибжамоли» мусиқали драмаси 1989 йилдан бери 2580 марта саҳна юзини кўрибди!

Уч соат давом этган драмада ниҳоятда кўп персонаж қатнашади, асар режиссураси юксак маҳорат билан ишланган, воқеалар динамикаси шу қадар шиддатли кечадики, йигит-қизнинг нолакор айтишувлари шу қа-

дар юракни ларзага соладнки, азбаройи таржимонга ҳам ҳожат қолмади. Томоша тугагач, уч қаватли зални тўлдирган томошабинлар тик туриб узоқ қарсак чалдилар, санъатнинг сеҳрли қудрати бир-бирига мутлақо ўхшамас одамларни қалбан бирлаштириб, яқинлаштириб, юксак мақомларга кўтарган эди!.. Ўша зал, ўша сахнада, ўша томошабинлар эътиборига Аброр Ҳидоят-тов театри сахнасидаги «Отелло»ни кўчириб келтирсанг, Афзал Рафиқов ижросидаги бугунги ўзбек Ягосини санъатсевар инглиз биродарларимиз ҳам кўрсалар! Эҳ-ҳе-е, хаёл қаёқларга олиб қочмайди...

Дунёни тоза сувдек тоза ахборот қутқаради

Китоб дўконида айланиб юриб, рўпарамда турган ёшгина жувондан беихтиёр кўз узолмай қолдим. У ҳам қаради.

— Ўзбекмисиз? — деб сўраганимни ўзим ҳам сезмадим. Жувоннинг ёнида қизалоғини етаклаган йигит пайдо бўлди.

— Биз — Тожикистондан, — жавоб берди жувон ҳам яқин одамани учратгандек севиниб.

— Мен ўзбекман, Тошкентдан...

Ғапимни тугатмасимдан йигит қучоғини очди, қадрдон дўстлардек елка қоқишдик.

Душанбалик профессор Ғафуржон Журабоев экан, Лондонда малака оширишга борибди. Асли Ленинободдан эканини айтди, Тожикистондаги аҳволни суриштирди. Бир пиёла чой устида суҳбат қуришга таклиф қилди, афсуски, бизнинг вақтимиз энқ, ихтиёримиз мезонлар тасарруфида эканини айтиб хайрлашдик.

Ғафуржон ва Ойбекка ўхшаш ёшларни янги замон ёшлари десак арзийди. Дарвоқе, Хитроуда хайрлашганимиз Ойбек Халилов меҳмонхонамизга келди. Яқиндаги танишдик, Ресторандаги давра суҳбатимиз чоғида Лондондаги Ллойдс суғурта бозорида Ўзбекистон — АҚШ қўшма компаниясининг директори эканини батафсил гапириб берди. Ойбекнинг босиқ-вазминлиги, мулоҳазакорлиги, Ўзбекистоннинг вакили сифатида катта нуфузга эга ва анчагина ёш эканини, турли доираларда ўзини тута билишини, дунёни буткул ўзгача идрок этишини, хорижий тилларда фикрини бемалол баён эта олишини кўриб «янги ўзбек» деган ибора тилга келди. Ҳавас ва фахр қилса арзигулик янги инсон!

Ойбек Ллойдс суғурта бозорида нуфузли халқаро йигини иштирокчилари орасида тақдимотдан ўтгач, кў-

вончини биз юртдошлари билан баҳам кўришни лозим топди. Унинг лутфан таклифи билан япон миллий ресторанидаги мароқли оқшом гурунгимиз, япон пазандаларининг ажабтовур санъати, гейшалар томонидан кўрсатилган иззат-икром... ҳаммаси ёдда қолди.

Лаҳжамизда «матбуот» ва «демократия» сўзлари қадрдонлашиб, гўё бу икки тушунчани алоҳида тилга олиш мантиққа зиддек тасаввур туғиладиган бўлиб қолди. Жамиятда сўз эркинлиги, мушоҳада ҳурлиги, матбуотнинг тўртинчи ҳокимиятга айланиши, оммабоп нашрларнинг сиёсий-иқтисодий мустақиллиги хусусида истганча баҳс-мунозара қилиш, фикр алмашиш фойдадан ҳоли эмас, аммо-лекин Лондон ва Кардифф сафари чоғида шундай хулосага келдим: жамият олма дарахти бўлса, матбуот унинг шохидан узилган олма! Зеро, олманинг шакл-шамойили, ранг-туси, таъми, қўрт тушган-тушмаганлиги дарахтдан!

Биз олма «дарахтимиз» соғломлаша бошлаган даврда яшамоқдамиз. Соғайиш, янгилаиш самараларини тезроқ кўришга ошиқяпмиз. Истибдод зулмини татимаган, XVIII асрнинг охирларида ривожланган индустриал давлатга айланиб улгурган Британия матбуоти ҳозирги даражасига етишгунга қадар озмунча тарихий пулни босиб ўтди!..

«Гардиан» («Посбон») газетаси 400 минг нусхада босилади, 240 ходим ишлайди, хорижий мамлакатларда 70 дан ортиқ махсус ва жамоатчи мухбирлари бор. Хар куни соат 22.30 да газетанинг янги сонига имзо чекилади. Сотувда 45 пенс, йиллик товар обороти 100 миллион фунт стерлинг. Шундан 40 миллиони журналистларга ажратилади. «Бу даромад бизнинг мустақиллигимизни таъминлайди. Давлат билан ҳеч қандай алоқамиз йўқ» деб илова қилди бош муҳаррир.

Ҳавас қилса арзийди. Қолаверса, яна бир муҳим ҳақиқат — ижодий маънодаги мустақиллик молиявий мустақилликдан бошланади, моддий жиҳатдан оёққа мустақилкам туриб олмай юксак демократик кенгликларни қўллаш ҳам хомхаёлга ўхшаб кетади.

«Гардиан» 176 йилдан буён нашр этилишини, бу йиллар мобайнида тақдирнинг кў-ўп алғов-далғовларини бошдан кечирганини, яхши яшаш ва халқ назаридан олмаслик учун ниҳоятда темир меҳнат интизоми жорий этилганини ҳам эътиборга олиб қўйиш керак!

Ҳаётда энг қимматбаҳо нарса вақт эканини яхши биламизу... уни беҳуда ҳавога совуришни ҳам қўйилла-

тамир! Бир неча таҳририят ва ташкилотларда расмий давра суҳбатларимиз тушлик ёки кечки овқат вақтида дастурхон теграсида ташкил этилди. «Миррор» («Кўзгу») газетаси таҳририяти 50 қаватли бинонинг 22-қаватида жойлашган экан. Лофн билан айтганда, бир маҳалла аҳолиси синадиган кенг майдондек келадиган залда етти газета таҳририяти ходимлари ўтирибди. Ҳар бирига алоҳида телефон, алоҳида компьютер, китоб, қоғоз қалам, чой-нон деганларидек... ҳаммаси муҳайё. Ҳар ким ўз ҳолича еб-ичиб, ўқиб, ёзиб ўтирибди. Ишбоши етовида ходимларнинг тепаларига бордик, бирортаси бажараётган хизматидан диққатини бўлиб, қайрилиб қарамади. Иш вақтида салом-алик ҳам, мулозамату илтифотлар ҳам ортиқча.

Қизигини қарагки, мазкур газеталар гуруҳи ходимлари кун бўйи таҳририятдан чиқишмас экан. Уларнинг ҳар бири ташқарида 3—4 тадан «чопар» ёллаб қўйган. «Чопар»лар топиб, компьютер орқали жўнатган янгиликлардан хабар ё мақола ясаб, ходимлар ўз навбатида тайёр материални залнинг бир қанотида ўтирган бош муҳаррирлар компютерига узатади. Бош муҳаррир маъқул топган материал бошқа бир қанотда ўтирган саҳифаловчининг компютерига ўтказилади. На қалам, на қоғоз, на югур-югур, на ортиқча жавоб-муомала!..

Газета кўп, уларнинг ҳеч бири йўналиши, мавзу ранг-баранглиги, безатилиши, рекламалари борасида бири-бирини такрорламайди. Ахир такрорланган янгилик — янгилик эмас, бундай «янгилик» билан кун кўрадиган газета инқирозни зиммага олди деяверинг! Қайси даражада бўлмасин, воқеа-ҳодисалар ҳар бир газета томонидан мутлақо бошқа нуқтаи назардан таҳлил қилинади, муносабат билдирилади. Консерваторлар партиясидан Бош вазирликка номзоди кўрсатилган Жон Мейжор билан журналистлар учрашувида иштирок этдик. Уша ерда ҳам мен назарда тутган хилма-хиллик яққол сезилиб турди, ҳатто Бош вазир қайси нашрнинг қайси шарҳловчилари сайлов воқеаларини қандай нуқтаи назарлардан ёритаётганини гоҳ кулиб, гоҳ кулдириб баён этди.

Ҳа, бир хиллик газетанинг, газетага бўлган кенг омма иштиёқининг, пиравордида фикр янгиланишининг, демак, жамият гуллаб-яшнашининг кушандаси! Биз орамизда шахслар кўпайишини орзу қиляпмиз, бунинг бош омили фикрлар, қарашлар ранг-баранглиги экан.

лиги таъкидланаяпти. Тўғри-да, ахир нечоғли мазали бўлмасин, бир қозон гуштни ҳарчанд қовурган билан ош ҳосил бўлмайди, паловхонтура егимиз келса, унга керакли бошқа зарур масаллиқларни ҳам қозонга солишдан ўзга чорамиз йўқ...

Лондон ва Кардиффда ўтган етти кун ичида Буюк Британиядек давлатнинг матбуот тизими, таҳририятлар иш тартиби ва ҳоказолар ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш қийин, албатта. Лекин шу нарса муқаррарки, ҳар қандай ютуқ ортида катта меҳнат, хизмат ётиши, айниқса демократик матбуот мавқеини тиклаш осонлик билан рўёбга чиқмаслиги кўриниб турган ҳақиқат экан. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, демократия шоҳона иморат эмаски, томининг ёпғач, бўлди, ишлар битди, десак. Йўқ, демократия узлуксиз давом этадиган, бутун имконият ва маҳоратини унинг йўлида сарф этишга тўғри келадиган ижтимоий-маърифий, фалсафий-психологик жараён экан!

Буюк Британия журналистлар уюшмаси раиси ҳасратидан чанг чиқиб кейинги йилларда инглиз журналистикаси таназзулга юз тутаетганини, матбуот тизими бир ҳовуч давлатмандлар қўлида қўғирчоққа айланаётганини, журналистнинг ҳуқуқий имкониятлари омонат бўлиб қолаётганини очиқ-ойдин гапириб берди. Унинг айтишича, журналистларнинг мамлакат ижтимоий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти аввалгидан анча пасайган. Йилига 30 минг, ҳатто 6 минг фунт стерлинг маош оладиган журналистлар ҳам бор. «Газеталарнинг купайгани демократия шарофатидек туюлади,—деди у.—Аслида эса ундай эмас, жами матбуот кучларининг 35—40 фонзи бир киши қўлига қарам».

Дунёда энг машҳур Рейтер агентлигида бўлдик. Бу ахборотлар кошонасининг ҳам қанча муваффақияти бўлса, шунга яраша муаммолари ҳам қалашиб ётибди. Агентлик фаолиятдан ҳикоя қилувчи журнал муқовасидаги фотосуратда машҳур теннис устаси Агасси теннис тўри тепасига энгашиб зилол сув булоғидан қониб-қониб ичяпти.

Сув — ахборот рамзи!

Ахборот — обиҳаёт тимсоли!

Демак, дунёни тоза сув, тоза ахборот кутқаради, мутараққий инсоният ҳаётини ахборотдан узилган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Аллоҳ таоло бандаларини ёруғ дунёдаги барча неъматлардан баҳра олиш учун яратган, ҳамма яхши неъматлар инсон манфаати учун яра-

тилган, бизнинг даврга келиб ахборот энг зарур неъматларнинг зарурига айланди! Энди одамларни ахборот оқимидан сиқиб бўлмайди, журналистлар ҳам, жаҳон жамоатчилиги ҳам, тараққий этишни астойдил мақсад қилиб қўйган давлат раҳбарлари ҳам буни тан олмай иложлари йўқ.

...Хайрлашув кунимиз Лондон марказидаги ниҳоятда маҳобатли жомъе масжидини зиёрат қилдик. Икки қаватли гаражини айланиб ўтиб, кенг даҳлизга, у ердан ҳашаматли ва улкан хонақоҳга ўтдик. «Жума кунлари даҳлизу гаражларгача намозхонлар сиғмай кетади» — тушунтирди масжид ходими ва қўлимизга янги келган газетани тутқазди. Инглиз тилидаги «Исломий янгиликлар» экан.

Яна газета, яна ахборот, яна бохабарлик истаги. Замон кишининг бирор кунни, бирор соатини ахборот оқимидан узилган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.

БЕРЛИН МАНЗАРАЛАРИ

Олмония шунчалар олисми?

Замонавий авиациянинг одам ташувчи энг тезуچار самолётларидан бири етти соатда етиб борган диёрни яқин дейиш қийин. У ернинг одамлари ҳам кўнгилга яқин бўлиши осон эмас.

Тун ярмидан оққанда Тошкентдан ҳавога қутарилган «А—310» Франкфуртга етиб боргунича шу фикр бир неча бор хаёлдан кечди. Ҳамроҳларнинг бир қисми ором олиб ухляпти, айримлари йўлнинг танобини гурунги ҳисобига тортиш пайида. Эркин Воҳидов луғатни қўлдан қўймайдилар ҳисоб. Олис тил ва қалблар туташувини енгиллаштирувчи луғатга кўз югуртириб қўймаганим ўзимга нашъа қилди. Адабиётшунос дўстим Шўҳрат Ризаев Олмонияда бошланган Ўзбекистон маданияти кунлари кўнгилдагидек ўтаётганини, бу юртга қилган дастлабки сафаридан мамнунлигини ҳикоя қилди. Бироқ бу билан ҳам Олмония ва олмонларнинг биздан анчагина олислиги туйғуси кўнгилни тарк этмади. Франкфурт аэропортидаги дастлабки таассуротлар бу ўжар туйғунини бир қадар тасдиқлади: аввало, Тошкентда самолёт учинини кутиш залида тик оёқда туриб белгача совуқ ўтган бўлса, бу ерда бино ҳароратининг жойида экани боис пальто ва ёмғирпўшлар билакка илинди. Ҳар кимда қулайдан-қулай юк ташиш аравачалари пайдо бўлди.

Гарб мамлакатлари шаҳарлари озодалиги билан кишини лол қолдиради. Франкфурт шу маънода ҳам Тошкентдан анча «олисда» экан. Оёқ остига ёғ тушса ялағудай!.. Саҳар 6.30 да китоб дукони илк харидорларга эшик очганини, у ердаги китобларнинг хилма-хиллигини, юксак даражадаги сифатли эканини айтмайсизми?! Берлинга олиб боровчи йўлнинг равонлиги, шинамлиги, қулайлиги, икки ёнда кета-кетгунча ўрмон, дала ва қишлоқ уйларининг бежирим, озода, саришталигини, йўл-йўлакай дуч келадиган қўналғалардаги шарт-шаронитларни таърифлаб адоғига етиш қийин. Очиғи, уларнинг бари Тошкентдан, бизнинг мамлакатдан анча-мунча йироқда ҳали!...

Бу йироқликни нима яқинлаштиради, оралиқ масофани қисқартирувчи кучни қаерлардан изламоғимиз керак? «Ундай шарт-шаронитларни невараларимиз ҳам кўрмай ўтади» деб армонда кетаверамизми?

Олмониядаги элчихонамиз хизматчиси «Тойота»ни елдириб кетяптию, бизни зериктирмаяпти ҳам. Ўзаро муносабатлар, Олмонияга доир маълумотлар, турмуш маданияти, тафаккур даражаси, менталитет... гап-сўзлари, дунёқараши мутлақо бошқача, бизникига ўхшамайди. Баъзан, «шофёр одам ҳам шунча билимдон бўладими!» деб юбораман ўзимча.

Бўлар экан! Дунё кўрса, одам таниса, юрт кезса, ўқиса-изланса бўлар экан! Назаримда, мамлакатимиз тараққиётини жадаллаштирувчи омиллардан бири ҳам шу! Тошкент ва Франкфурт, Берлин оралиғидаги «йироқлик»ни қисқартирувчи нажоткор куч ҳам шу!..

«Темпера-амент!.. Кхорош-шо!..»

Маданият кўнларининг якуний босқичи тадбирларининг очилиши маҳобатли «Форум» меҳмонхонасининг концерт залида бошланди. Шаҳар бургомейстерлиги раҳбарияти вакили ўз табрик сўзида «Ўзбек маданияти кўнлари Берлин маданияти доираларини янада кенгайтиради» деди.

Концерт бошланди. Таниш куй-қўшиқлар, рақслар эҳтимол бизга одатдагидек кўрингандир. Бироқ ён-атрофимизда ўтирган ва саҳнада кечаётган ҳар бир куй-қўшиқ оҳангини, раққосаларимизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини сеҳрлангудай бўлиб тинглаб, томоша қилиб ўтирган немис биродарларга қараб туриб... санъатимизга бўлган муҳаббатимиз чандон ошди.

Концерт тугадию, ҳеч ким зални тарк этишга шошил-

мади. Ким таржимон ёрдамида, ким ўзи билганича, ким имо-ишоралар «кўмаги»да гурунгни қизитиб юборди. Рассом Сюзани Фрост санъаткорларимиз либосларининг рангдорлигидан лол қолганини айтди. «Рақслар, доира, карнай, сурнай... темпера-амент!» деди ҳайратланиб. Машҳур туркшунос олима, Гумбольд университети профессори Ингеборг Балдауф хоним ўзинининг соф жайдари тилда «Гап йўқ!» деб баҳолади. Унинг турмуш ўртоғи Герхард азбаройи ҳаяжондан ўйинга тушиб кетди. Концерт дастуридаги рўйхатини кўрсатиб, «Насиб Абдуллаева» исми-шарифи остига икки қайта чизик тортди қўйганини кўрсатди ва «Кхорошо-шо!» деб илова қилди.

«Санъат кишиларни яқинлаштиради» деган иборанинг аҳамиятини унутиб қўйган кезлар ана шундай талбирларнинг жонли гувоҳи бўлиш кўп жиҳатдан фойдали экан...

Халқига топинар ҳақиқий шоир

Гумбольд университети маданият саройида ўтказилиши мўлжалланган ўзбек шеърини оқшомига ҳозирлик кўраётди «Мухлислар келармикан?» деган хавотир ҳам йўқ эмас эди. «Бу ерда олдиндан бир нарса дейиш қийин, — деди элчихонамиз хизматчиларидан бири, — икки киши келадими-икки юзми — борганда кўрамир».

Иккинчи қаватдаги хоналардан бирида бошқа бир тадбир ўтаётган экан, учинчи қаватдаги махсус концерт залига кирдигу тўп-тўп бўлиб йиғилаётган ўзбек шеърини шинавандаларини кўриб енгил тортдик. Қувондик.

Учрашув ҳақидаги таассуротга ўтмай туриб олмонлик ўзбек адабиёти мутахассислари ҳақида икки оғиз тўхталмасликнинг сира иложи йўқ.

Юқорида эслаганимиз — мазкур университет кафедраси мудири, профессор Ингеборг Балдауф хоним асли австриялик. Ҳаётининг мазмун-моҳиятини туркий тиллар, туркий халқлар адабиёти ташкил этади, десак муболаға эмас. Бу олима аёл ҳақида эшитгандиму, ўзини шахсан танимасдим. «Форум» меҳмонхонасидаги дастлабки концерт оқшомида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Наним Каримов билан эски қадрдонлардек сўрашиб-исташаётган аёлни кўриб, тўғриси, маҳаллий ўзбеклардан бўлса керак-да, деб ўйладим. Шўҳрат Ризаев, «Балдауф худди ўзбек аёлларидек кийиниб олибди-я!» деб тахминимга тузатиш киритди. Чиндан ҳам, Ингеборг хоним ниҳоятда одми кийинган, сочини турмаклаган, ўзини тутуши, гап

сўзлари, ўзига ярашиб турган тортинчоқлиги, айниқса, ўзбек тилини чертиб-чертиб, дона-дона гапирини кишини беихтиёр ўзига жалб этмай қўймайди. «Шояд» сўзнини ғоятда мулойим талаффуз қилади, суҳбатимиз асосида халқ нақлларини бемалол ва жуда ўрнида ишлатишни тилининг жозибасига жозоба қўшади.

Олима Абдулҳамид Чўлпон таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан ўтказилган илмий анжуманда катта маъруза билан қатнашди. Буюк адиб ва шоиримизнинг «Дамлар» шеъри билан Товфиқ Фикратнинг «Тафаккур» шеърини қиёсий таҳлил қилар экан, шеъриятга соф эстетик нуқтан назардан ёндошганини, тўғрироғи, шундай ёндошни зарурлигини намойиш этди. Ваҳоланки, биз ҳали-ҳанузгача шўро даври кўникмаларидан воз кечолмаслик иллати оқибатида бадний воқеликни ижтимоий-сиёсий ё бўлмаса мафкуравий нуқтан назарлардан баҳолашга, таҳлил этишларга ўралашиб қолиш ҳолларидан буткул қутилганимизча йўқ. Шу маънода Н. Балдауфнинг бадний асарга ёндошни услуби бизнинг адабиётшуносларга кўп жиҳатдан ибрат бўлади.

Туркология бўлими тадқиқотчиси М. Фридрих ўзбекчани уйғурча ва татарчага аралаштириб гапирар экан. У Чўлпон шеъриятининг татар шеърини билан муштарак жиҳатлари мавзuida чиқиш қилди. З. Клаймixel хоним Чўлпон драматургиясининг ўзига хосликлари хусусида тўхталди. Ўзбекчани шошмай, андек ҳаяжон билан, гўё ўзбек сўзларига хиёнат қилиб қўйнишдан чўчигандек авайлабгина гапирадиган бу камсуқум олиманинг «Ўзбек драматургияси ва насри ҳақида (1910—1934)» деб номланган салмоқли тадқиқотини кўрган ҳар қандай олимимиз ҳавас қилишни тайин.

Шеърини оқшомига қайтамыз. Учрашув бошланиш дақиқаларига келиб зал гавжумлашди. Ингеборг хоним учрашув «қаҳрамонлари» билан таништирди. «Шеърини ҳаммавақт кимгадир азиз бўлади, — деди Абдулла Орипов, — Олмония шеърини ватани, биз ана шу диёрда шеър ўқимоқдамыз. Бу ерда ўтирган дўстлар қалбига бул топа олсак, демак, Алишер Навоий, Аҳмад Яссавий сингари бобокалонларимиз руҳи шод бўлгай».

Ўзбек дсирасининг жаранги зални гумбуллатиб юборди. Зарбоф тўн кийган Маъмуржон Тўхтасинов куйлади: Жонон бўламан, де-еб ҳаммани куйдирасанми?..

Куйган шу фақирларни яна ёндирасанми?..

Ён-теварегимда ўтирганларнинг кўзига қарадим. Олмонлар, турклар, ўзбеклар эркак-аёл, кексаю ёш ташна

нигоҳ ва ҳайрат тӯла вужуд ила ўзбек қўшигини тинглаб, ўзбек рақсини томоша қила бошладилар. Юқорида орган, бир чеккада рояль сукут сақлади, гўё улар ҳам бу кўҳна кошонада не-не мусиқали оқшомлар гувоҳи бўлиб бунақасини на кўрган, на эшитган!..

Шеърхонлик бошланди. Эркин ака ўқидилар. Абдулла ака ўқидилар. Дам олмон сўз устаси Каринг Винклер, дам турк ўғлони Жам Даламан ҳам олмонча, ҳам туркча таржималарни ўқидилар. Эркин аканинг фалсафий шеърларига гулдирос қарсақлар жўр бўлди, Каринг хоним тилидан «Матму-уза» саргузаштлари эшитилганда қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Абдулла ака «Ишонч кўприклири»ни ўзгача шиддат билан ўқиди:

Юздан парда кетса,

Дилдан диёнат.

Назаримда Абдулла ака шу лаҳзаларда ушбу шеърнинг лирик «мен»ига айланди — шиддат, ҳарорат ошгандан-ошди, зални ШОИРнинг наъраси қоплади:

Етимлар ҳаққидан қўрқмаса биров...

Ғазналарга чўзилса қўллар.

Элнинг шоирлари ганим зотлар каби

Бир-бирларини ғажиб есалар

Андишани қўрқоқ десалар...

Енимда ўтирган Шухрат Ризаев шеър таъсиридан билагимни маҳкам сиқди, мен залда ўтирганларни кўзатдим. ШОИРнинг вазоҳати, ШОИРнинг ҳукми ШЕЪРнинг қудрати кишилар қалбига, кўз қарашларига кучиши учун тилни билиш ҳам шарт эмаслигининг гувоҳи, шоҳиди бўлдик уша лаҳзалар.

Абдулла ака шеърни ниҳоясига етказди: «Халқим, топинаман ўзингга тагин...» Шеър худди бугун ёзилгандек, Абдулла Орипов Олмония сафари арафасида қонига туширган ухори тукилмагандек. Бунинг боисини Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида изохлаб ўтдилар.

Хуллас, учрашув ниҳоятда кўтаринки руҳда ўтди. Икки улкан шоиримизни мухлислар «қўлдан» чиқаргилари келмади. Афғонистоннинг Шибиргон томонларида оналаси билан хижрат қилган Абдулманин Тошқин Гель фалсафасидан илмий иш қилган экан. «Ғарб ва Шарқ» малари жилд-жилд китобда айтган ҳикматларини ўзининг Шарқ донишмандлари икки мисрага жо қилган гузал тарзда ифода қилган экан» деди у киши. Қоншарли Маҳмуд номидаги туркий халқлар култур бирлиги ни ташкил этиш ҳаракатида экан.

Шу ўринда кўнгилда бир фикр туғилди. Хорижий

мамлакатларда яшаб ўзбек, умуман туркий халқлар адабиёти, маданияти, санъатини ўрганаётган, тадқиқ этаётган кўплаб олимлар, мутахассислар фаолиятини ўрганиш, мувофиқлаштириш маркази ёки кенгаши ташкил этилса, яқиндан ҳамкорликлар ўрнатилса, биргаликда турфа илмий-назарий-амалий анжуманлар, тадбирлар ўтказилса...

Дарвоқе, Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида суз олиб, бу оқшом ўқилган шеърлар юртимиз озодлигини истаб ёзилгани, ҳозирги ёш ўзбек шоирларининг ўз мустақил ватани ва сузи борлигидан ҳавас қилишини айтди.

$1 + 5 = 2$ экан!

«Гамбург вокзали» музейи 60-йиллардан кейин кенг расм бўлган модерн оқимига мансуб суратларни намоиш этишга ихтисослашган экан. Делегациямиз аъзоларини илиққина кутиб олган музей катта илмий ходими ихлос билан ҳикоя қилишга киришди. Бироқ кўргазмага қўйилган асарларни томоша қилиш томошабиндан анчагина ҳозирликни талаб қилиши зумда аёнлашди. Энг янги измлар «иси» уфуриб турган суратларни идрок этиб, улардан завқ ола билиш ҳам санъат.

Каттагина уйга тенг келадиган китоб жавонига бир қулочли китоблар куйиндисини тахланган. Ярим-ёрти очилган варақларга ҳисобсиз нўхот ёпиштирилган. Илмий ходимнинг тушунтиришича, Олмония ҳукумати қайси йили бир аҳолини қайта рўйхатга ўтказа бошлаган, бу тadbирни нохушликка йўйган аҳоли (ҳукумат аҳолини ҳисоб-китоб қиляптими, демак, у бир балонини бошлайди, деган хавотирда) ўзига хос тарзда норозилик изҳор қилган. Асардан кўзланган ният шу. «Нўхот нимани англатади?» деб сураган эдик. «Халқимизда нўхотни бит-талаб санашга уриниш тентаклик» деган нақл бор, деган жавоб олдик. Биздаги, «тентакка юлдуз санатиш» деган нақлга ўхшаб кетар экан...

Заллардан бирида Полкер деган рассомнинг икки-уч асарини кўрдик, биттасини дафтаримга айнан кучириб олдим. Мана, у:

$$1 + 1 = 3$$

$$1 + 3 = 6$$

$$4 + 4 = 5$$

$$7 + 3 = 8$$

$$5 + 1 = 2$$

$$3 + 4 = 9$$

$$6 + 2 = 7$$

нигоҳ ва ҳайрат тўла вужуд ила ўзбек қўшигини тинглаб, ўзбек рақсини томоша қила бошладилар. Юқорида орган, бир чеккада рояль сукут сақлади, гўё улар ҳам бу кўҳна кошонада не-не мусиқали оқшомлар гувоҳи бўлиб бунақасини на кўрган, на эшитган!..

Шеърхонлик бошланди. Эркин ака ўқидилар. Абдулла ака ўқидилар. Дам олмон сўз устаси Каринг Винклер, дам турк ўғлони Жам Даламан ҳам олмонча, ҳам туркча таржималарни ўқидилар. Эркин аканинг фалсафий шеърларига гулдирос қарсақлар жўр бўлди, Каринг хоним тилидан «Матму-уза» саргузаштлари эшитилганда қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Абдулла ака «Ишонч кўприклари»ни ўзгача шиддат билан ўқиди:

Юздан парда кетса,

Дилдан диёнат.

Назаримда Абдулла ака шу лаҳзаларда ушбу шеърнинг лирик «мен»ига айланди — шиддат, ҳарорат ошгандан-ошди, зални ШОИРнинг наъраси қоплади:

Етимлар ҳаққидан қўрқмаса биров...

Ғазналарга чўзилса қўллар.

Элнинг шоирлари ганим зотлар каби

Бир-бирларини ғажиб есалар

Андишани қўрқоқ десалар...

Ёнимда ўтирган Шуҳрат Ризаев шеър таъсирида билагимни маҳкам сиқди, мен залда ўтирганларни кузатдим. ШОИРнинг вазоҳати, ШОИРнинг ҳукми, ШЕЪРнинг қудрати кишилар қалбига, кўз қарашларига кўчиши учун тилни билиш ҳам шарт эмаслигининг гувоҳи, шоҳиди бўлдик ўша лаҳзалар.

Абдулла ака шеърни ниҳоясига етказди: «Халқим, топинаман ўзингга тагин...» Шеър худди бугун ёзилгандек, Абдулла Орипов Олмония сафари арафасида қорозга туширгану оҳори тукилмагандек. Бунинг бонисини Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида изохлаб ўтдилар.

Хуллас, учрашув ниҳоятда кўтаринки руҳда ўтди. Икки улкан шоиримизни мухлислар «қўлдан» чиқаргилари келмади. Афғонистоннинг Шибиргон томонларида олмаси билан хижрат қилган Абдулманнон Тошқин Гегель фалсафасидан илмий иш қилган экан. «Ғарб алло-малари жилд-жилд китобда айтган ҳикматларни ўзинининг Шарқ донишмандлари икки мисрага жо қилиб, гузал тарзда ифода қилган экан» деди у киши. Қошғарли Маҳмуд номидаги туркий халқлар культур бирлигини ташкил этиш ҳаракатида экан.

Шу ўринда кўнгилда бир фикр туғилди. Хорижий

мамлакатларда яшаб ўзбек, умуман туркий халқлар адабиёти, маданияти, санъатини ўрганаётган, тадқиқ этаётган кўплаб олимлар, мутахассислар фаолиятини ўрганиш, мувофиқлаштириш маркази ёки кенгаши ташкил этилса, яқиндан ҳамкорликлар ўрнатилса, биргаликда турфа илмий-назарий-амалий анжуманлар, тадбирлар ўтказилса...

Дарвоқе, Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида суз олиб, бу оқшом ўқилган шеърлар юртимиз озодлигини истаб ёзилгани, ҳозирги ёш ўзбек шоирларининг уз мустақил ватани ва сузи борлигидан ҳавас қилишини айтди.

1 + 5 = 2 экан!

«Гамбург вокзали» музейи 60-йиллардан кейин кенг расм бўлган модерн оқимиға мансуб сураатларни намоиш этишға ихтисослашган экан. Делегациямиз аъзоларини илиққина кутиб олган музей катта илмий ходими ихлос билан ҳикоя қилишға киришди. Бироқ кургазмаға қўйилган асарларни томоша қилиш томошабиндан анчагина ҳозирликни талаб қилиши зумда аёнлашди. Энг янги измлар «иси» уфуриб турган сураатларни идрок этиб, улардан завқ ола билиш ҳам санъат.

Каттагина уйға тенг келадиган китоб жавонига бир қулочли китоблар куйиндиси тахланган. Ярим-ёрти очилган варақларға ҳисобсиз нўхот ёпиштирилган. Илмий ходимнинг тушунтиришича, Олмония ҳукумати қайси йилдир аҳолини қайта рўйхатға ўтказа бошлаган, бу тадбирни нохушликка йўйган аҳоли (ҳукумат аҳолини ҳисоб-китоб қиляптими, демак, у бир балони бошлайди, деган хавотирда) ўзига хос тарзда норозилик изҳор қилган. Асардан кўзланган ният шу. «Нўхот нимани англатади?» деб сўраган эдик. «Халқимизда нўхотни бит-талаб санашға уриниш тентаклик» деган нақл бор, деган жавоб олдик. Биздаги, «тентакка юлдуз санатиш» деган нақлга ўхшаб кетар экан...

Заллардан бирида Полкер деган рассомнинг икки-уч асарини кўрдик, биттасини дафтаримға айнан кучириб олдим. Мана, у:

$$1 + 1 = 3$$

$$1 + 3 = 6$$

$$4 + 4 = 5$$

$$7 + 3 = 8$$

$$5 + 1 = 2$$

$$3 + 4 = 9$$

$$6 + 2 = 7$$

баравар, «Колумбда бор аламиним маним» деган машхур шеърӣ мисра оғзимиздан чиқди...

Оқ нуқта устида

Вашингтонда дид билан ишланган ҳайкаллар кўп. Шаҳарга ҳарбийдан чиққан меъмор асос солгани бонс бўлса керак, ҳарбий кишилар, саркардаларга қўйилган ҳайкаллар тез-тез кўзга чалинади.

Ҳайкал ва сурат — Ғарб таомилига кўра инсонга бўлган ҳурмат-эҳтиром тимсоли. Конгресс заллари ва йўлакларида суратдан ҳайкал, ҳайкалдан сурат кўп. Уларда АҚШнинг 400 йиллик тарихи акс этган.

Капитолия биноси марказий залининг қоқ марказида тақсимчадек келадиган оқ «нуқта»да туриб суратга тушаётганлар эътиборни тортди. Вашингтоннинг рамзий маркази экан! Ҳатто дунёнинг маркази ҳам шу ерда бўлиши эҳтимолдан йироқ эмасмиш! Бу даъво жуғрофий маънода нечоғли ҳақиқатдан йироқ бўлса, сиёсий маънода ҳақиқатга яқинлигида, афсуски, жон бор.

Оқ нуқтада туриб тепага қаралса, Капитолия гумбази остида президент Жорж Вашингтон сиймоси бамисоли фаришталар кўмагида парвоз этиб... сизга арши аълодан боқиб турганга ўхшайди. Албатта, Капитолия гумбази арши аъло эмас, бироқ америкаликлар Капитолия гумбазини шаҳарнинг энг баланд белгиси сифатида тан олишади. Шаҳар бўйича ҳеч бир ерда Капитолия гумбазидан баландроқ иморат, иншоот қурилмаслигининг сабаби ҳам шунда, яъни АҚШнинг биринчи Президентига бўлган тарихий ҳурмат-эҳтиромни сақлаш!

Парламент биноси рўпарасида оппоқ мрамардан ишланган АҚШ Олий суди биноси жойлашган. Ниҳоятда оқ! Ниҳоятда кенг ва сутдек оппоқ зинадан кўтарилган борганингиз сайин мутлақ адолат манзилига етгандек ҳис қилади одам ўзини. Негаки, бу масканда энг одил ҳукмлар чиқарилади, бу муҳташам ва залворли бино соҳиблари чиқарган «фатво» ҳеч ким томонидан қайта қўрилмайди, муҳокама қилинмайди. Олий суд ўз номи билан ОЛИЙ!

Парламент биноси билан Оқ уй ораси бир милиядан ошмас экан, лекин бу икки бино эгалари ўртасидаги доимий келишмовчилик туфайли Оқ уй ва Капитолия бир-биридан жуда-жуда узоқ масофада жойлашган ҳисобланади.

Потомак дарёси бўйлаб Жефферсон зиёратгоҳи томон бораётганимизда мезбонимиз дарёнинг шундоққина ёқа-

сидаги бинога ишора қилиб, «Доллар шу ерда босилди» деди. Бутун дунё бозоринию сиёсатини, одамларнинг ҳаёт-мамотинию тақдирини ҳал қилаётган «куки» — доллар мана шу оддий, ҳатто кўримсизгина беш қаватли ғиштин бинода чиқарилишига, қараб туриб, ишонгинг ҳам келмайди...

Жефферсон ва Линкольн жасорати

Мустақиллик Декларациясининг муаллифи ва Қўшма Штатларнинг учинчи президенти бўлмиш Томас Жефферсонга маҳобатли ёдгорлик ўрнатилган. Кўплаб зиналардан чиқиб бориладиган гумбаз остида Жефферсонга бўйи баробар ҳайкал қўйилган. Ҳайкал пойига, гумбаз деворларига улкан инсонга тааллуқли улуғ мулоҳазалар битилган. Т. Жефферсон тенгҳуқуқлилик назариясини буюк инглиз мутафаккири Жан Локкнинг «Давлат ҳақида иккинчи рисола» асари асосида яратган дейишади. Бўлиши мумкин. Лекин масаланинг моҳиятига чуқурроқ кириб борилса, президент инсонларнинг табиий тенг ҳуқуқчилигидан келиб чиққанлиги аёнлашади. Томас Жефферсоннинг буюк кашфиёти шунда эдики, у барча инсонларни Яратувчи томонидан тенг ва дахлсиз ҳуқуқлар билан тақдирланган, деб ҳисоблади. Туғри, кишилар орасида, яъни жамиятда давлат зарур, бу давлат биринчи навбатда халқ иродаси билан сайланади ва у биринчи навбатда халқнинг яшаш ва бахт-саодатга эришиш ҳуқуқини сақлашга хизмат қилади. Яна бир муҳим шарт шундаки, давлатнинг бирон-бир шакл-шамойили халқ манфаатларига зид келса, халқ бу ҳукуматдан воз кечиши ва янгисини вужудга келтириш ҳуқуқига эга. Т. Жефферсон шу ақида учун курашди, ўз ақидасини ҳаётий тамойилга айлантирди. Халқ розилиги тамойилига асосланган ҳукумат таъсис этишга эришди.

Инсон эркини таъминловчи Декларация ва ёки бошқа қонун ҳужжатларини яратиш мумкин, аммо-лекин уш жорий этиш, одамлар турмушига сингдириб юбориш тизимини ярата билиш учун фавқулодда ақл-идрок, фавқулодда бағрикенглик, фавқулодда жасорат, ирода кераклиги Т. Жефферсон ҳаёти мисолида тарих саҳифасидан жой олди. «Инсон тафаккури устидан ҳар қандай зулм шаклига қарши бетиним кураш олиб боришга Аллоҳ номи билан қасам ичаман» деган эди президент. Шу маслакда яшади, демократик жамият асосини яратди, мана, икки юз йилдан ошибдики, Томас Жефферсон

америкаликлар томонидан алоҳида ҳурмат қилинади, унинг номи эҳтиром билан тилга олинади.

Навбатдаги «қадамжо» Абраҳаам Линкольн ёдгорлиги бўлди. Бу обида ҳам маҳобатли, серустун кошона, унга ҳам баланд зиналардан чиқиб борилади. Фақат Линкольн улкан оромкурсида, икки қўлини суянчиқ устига ташлаб ўтирибди. Андек ерга қараган, лаблари қимтилган, донишмандларга хос ўйчан қиёфа.

АҚШ тарихида қўлчилик даври алоҳида бир солнома ни ташкил этади. А. Линкольннинг президентлик палласи (1860—1865) қўлчиликка барҳам бериш қонун билан тарихда қолган. Мемориал ёдгорлик деворида айни шу воқеа, яъни Абраҳаам Линкольн 1863 йил 1 январида эълон қилган Озод этиш ҳақидаги баённомасига биноан бир кечанинг ўзида Америкадаги 4 миллион қора танли аҳоли қўллик зулмидан озодликка чиққани зарҳал ҳарфларда ёзиб қўйилган.

Одамларга эркинлик, ҳурлик беришдан кўра улуроқ, савоблироқ хизмат йўқ. Буни қаранг, Америка президентларидан бири — А. Линкольн қора танлиларга жисмоний озодлик берган бўлса, Т. Жефферсон тафаккурлар ҳурлиги учун курашни муқаддас бурчи деб ҳисоблаган. Ўз измига солиш бошқа, халқни ўз измига қўйиш бошқа.

Лизахонимга ҳавасим келди

Юксак тараққий этган Ғарб мамлакатларидаги туриш-турмушга эътибор қилсангиз, ҳар қандай соҳада фавқулодда истеъдод эгалари тўлиб-тошиб ётганини кўрасиз. Олиму ёзувчисидан тортиб, космонавту спортчиси... ўғри-муттаҳамигача шундай! Бир пайтлар ўқигандим: Америкада ҳар қандай соҳада фақат биринчи бўлган киши қадрланади, иккинчи ўриндаги билан йигирманчи ўриндаги кўпда фарқланмайди.

Шу боис тирик жон борки, биринчи бўлишга интилади. Ўй-хаёли, мақсад-маслаги биринчи бўлишда!

Ана шу катта ва юксак мақсад сари интилишда одам чархланади, тобланади, рақобатбардошлиги ортади.

Бизни суҳбатга чорлаган матбуот соҳасидаги профессорлардан бири, «Америкалик журналистларнинг энг инбратли фазилати ўз касбига бўлган садоқати» деди.

Назаримда, Америкада ўз касб-корига заррача ҳафсаласизлик қилган киши ўша заҳоти ишидан айрилади. Ўз олдига улкан мақсадлар қўйиб яшаётган ва ишлаётган нафақат журналист, ҳар қайси соҳа соҳиби ҳам са-

доқатли бўлади-да! Садоқат мақсаддан келиб чиқади. Мақсадга садоқат йўлдош бўлгач, шу йўлда мавжуд жамики имконият сафарбар этилади. Моддийми, маънавийми — фарқи йўқ!

Худди шу туйғу бошқа ҳою ҳавасларни қисиб чиқари: ундай одам топган-тутганини емай-ичмай тўй-хашамга йиғмайди, балки китоб ўқийди, тил ва компьютер ўрганади, сотиб олади, ёзади, ёзади!

Сан-Диегода (Калифорния) яшаганимизда маҳаллий адвокатлар оиласида меҳмон бўлдик. Мезбонимиз — ниҳоятда келишган ва лобар Лиза Блек хоним бир ярим ёшли ўғилчаси билан уйида, вақтинча ишламаётган экан. Шаҳардан ўттиз чақирим олисда, игнабаргли дарахтлар қуюқ ўсган ўрмон биқинида шинам уйда яшар экан. «Ўғилча билан банд экансиз, уйда ёлғиз қолиб зерикмайсизми?» деб сўрадим. (Унинг айтишича, қўни-қўшинлар билан мутлақо кирди-чиқди йўқ экан.)

— Бекор ўтиролмайман, — деди Лиза хоним жилмайиб. — Журналистикага доир битта китобни нашрга топширганман, ҳозир иккинчисини тугаллаш арафасидаман.

Тўғриси, Лиза Блекка бегараз рашким келди, биз ўзбек журналистикасига доир қўлланма бўладиган адабиётлар йўқлигидан нолиганимиз-нолигану, сафимизда шу-унча азамат бўла туриб бирорта рисолача ёзишга фурсат ё имконият тополмаймиз.

... Чунки ҳаётимизни бағишлаган касб-коримиздан чалғитувчи кучимизни, ақл-идрокимизни сўриб олгувчи минг хил ташвиш, минг хил муаммо, минг хил ғалва орасида ўтади кунларимиз. Вақтида сафарбар этилмаган ва фойдаланилмаган истеъдод ҳам, имконият ҳам эртага хасга айланади... ўтин ёришга-да, ярамай қолади...

Қонун ва яна қонун!

Етти-саккиз кун Вашингтонда яшаб, Чикаго орқали Сан-Диегога келганимизда кўча-кўйда таниш чехралар учрай бошлади. Аёлми-эркакми — қаердадир кўргандек, худди таниш-билишингдек, ҳатто «Хў, фалончи!» деб чақириб юборишдан базўр тилингни тиясан.

Хайрон бўлдим. Беихтиёр Жанубий Америка ёзувчиларининг асарларидаги қаҳрамонлар кўз ўнгимдан ўтгандек бўлаверди. Маркес, Рульфо, Кортасар ва ҳоказо адиблар тасвирлаган кишилар бўлганиданми ёхуд қуёшнинг беминнат нурида тобланган, эҳтимол, қонлар-

нинг аралашуви натижасида дунёга келган пари-пайкар мисол қиз-жувонлар, болажонлар одамни эртақлар ола-мига келиб қолгандек ҳолатга туширади.

Назаримда, Калифорния жуғрофий харита ва сиёсий ҳудуд сифатида АҚШга қарашли бўлса-да, тил ва урф-одат, яшаш тарзи нуқтаи назаридан Мексикага қараш-ли вилоятга ўхшайди. Мексика чегараси ўттиз чақирим нарида, ойига у ердан 5 миллионгача одам ўтади. Бу томонга ўтиб яшаш истагидаги қочоқлар йил сайин кў-паймоқда.

Азалдан Америкага дунёнинг турли бурчакларидан ақлли одамлар оқиб келади, шунинг учун у ерда машҳур шахслар кўп, деган даъволар юради. Тўғри, «утечка умов» деган ибора ва унинг ортидаги маъно талқинлари турлича. Одатда бу жараёни «Америкада кўп бойлик орттириш мумкин» дея талқин қилишади. Бу ҳам тўғри. Аммо-лекин мазкур масаланинг бошқа жиҳати эътибор-дан четда қолади.

Етти иқлимдан Америкага истеъдод эгалари бой-ба-давлат бўлиш ниятидагина эмас, биринчи навбатда, ўз-ларидаги истеъдодни, ақлий имкониятни, салоҳиятни намоён этиш мақсадида келадилар! Тасаввур қилинг. дунёда қанча одам бўлса, Парвардигор уларнинг ҳар бирига неча миллион хил иқтидор берган бўлса — шу-ларнинг барига Америкада юзага чиқаришга имконият ҳам, зарурият ҳам, маблағ ҳам топила қолади!

Бу, фавқулодда афсонавий шароит эмас, бу — энг оддий, энг табиий, энг нормал ва энг адолатли, инсоний ҳолат.

Ҳар бир инсон аввало инсон сифатида суюкли, ардоқ-ли. Унинг фикри, тафаккури ҳам қадрли, эъзозли. Ай-ниқса, бошқаларга зиён-заҳмат етмайдиган, ўзгалар қадр-қимматига дахл қилмайдиган қарашлар, ғоялар бўлса, марҳамат, намоён қил — қандингни ур! Ва шунга яраша давру давронингни сур! Миллионер бўласанми, кўча-кўйларда дўконлардан чиқариб ташланган қоғоз қутиларга биқиниб тунайдиган дайди — бомж бўласан-ми — ихтиёр ўзингда! Бу ҳам ҳуқуқ, шу ҳам эркинлик!

Қизиқ, уй-жойсиз саёқ-дайдиларнинг ҳам ҳуқуқи бор — улар улкан дераза ойналаридан беҳисоб тилла тақин-чоқлар товланиб турган дўкон зинапоясидан ҳам тунги бошпана топиб ётаверадилар. Ётадилару, эрталаб из қолдирмайдилар. Айрим хусусий уйлар эшигига илиб қўйилган. «Илтимос, бу ерда тунамангиз» деган огоҳ-лантирувчи ёзувларга итоат қиладилар...

Америкада фавқулодда «буюк дайди» бўлиш имкони ҳам бор...

Яна бир муҳим омил бор. Нима сабабдан Америкага борувчилар, ҳатто биринчи бор қадам босаётганлар ҳам у ердан таниш-билиш излашга кўпда эътибор бермайдилар? Қандай қилиб улар буюклар жунглисида оёққа туриб оладилар? Амма-хола, ака-тоға бўлмаса? Уруғ-аймоқ бўлмаса? Ким ёрдам беради одамларнинг қадди-бастини тутиб олишга?

ҚОНУН!

Бунни қаранг, дунёнинг истаган нуқтасига қўли етадиган, кўнгли тусаган дақиқада олис Ироқни ё Афғонистонни тўпга тутишга қурби етадиган Клинтон собиқ маъшуқаси ёки қандайдир бир адвокатнинг оғзини юмдириб қўйишга чоғи келмади-ку?

Чунки Президентдан қудратлироқ қонун бор, жамоатчилик назоратидаги, матбуот назоратидаги, халқ назаридаги қонун бор мамлакатда!

Ана ўша қонун кишилар ботинида яшириниб ётган шахслик куртакларининг ўсиб-унишига ҳам замин яратади. Яъни, ким нимага интилса, жамиятга ўзининг соғлом интилишини ривожлантириш учун шарт-шароит яратиши мумкин. Бунга ҳеч кимса тўсқинлик қилмайди. Тўсқинлик қила олмайди! Сунъий ғовлар яратиши мумкин бўлган кучлар, яъни масалан, пора талаб қилувчилар, таниш-билиш истовчилар қонундан қўрқади. АҚШда ота-онаси қилмаган яхшиликни қонун қилади, ота-она яратиб бермаган шароитни қонун яратиб беради!

Марҳамат, бу ёғи ким нимага лаёқати бўлса, юзага чиқаверади.

Демак, демократик жамиятнинг мислсиз афзаллиги худди шу ўринда акс этади. Одамлар фақат ўзининг кучига ишонади, у четдан мадад истамайди. Мадад истамагач эса гинаси ўзидан — эришмаганининг аламини бировдан кўрмайди.

Хаёлан кўз ўнгимизга келтиришга уриниб кўрайлик: мамлакатимиз миқёсида жойдан-жойга кезиб юрган шикоят хатлар, арзномалар, илтимосномалар оқимини тасаввур қилайлик. Ҳам расмий, ҳам норасмий, ҳам ўринли, ҳам ўринсиз, битадиганидан битмайдигани кўп. Нега, нега шундай? Ким уларни сарсону саргардон қилиб қўйди? Кимга керак бировни юкинтириш? Кимга зарил одамларни (ўз ватандошларимизни) илтимосчиларга, бечораларга айлантириш?

Ақл бовар қилмайди... Бундай ҳолатнинг жамики

моддий ва маънавий зиён-заҳматини қўя турайлик-да, у шахс камоли йўлидаги энг баҳайбат тўсиқ эканини мулоҳаза қилайлик. Одамни қарам қилиб қўяётган, мавжуд имкониятини тўғри ва фойдалироқ йўсинларга йўналтира олишга имкон бермаётган иллат шу эмасми? Қайси идорага ёки якка шахснинг хизмат дунёсига бош суқсангиз кимдандир шикоят қила бошлайди. Иши юришмаганининг минг битта баҳонасини дастурхон қилади. Айтганларининг қарийб барчаси қонунга хилофликдан келиб чиққан бўлади. Қонуннинг бузилишига йўл қўймасликка қурби етмайди оддий одамларнинг.

Чунки қонунни оддий фуқаролардан кўра гоҳида мансабдор кишилар қаттиқроқ, шафқатсизроқ бузадилар, оддий фуқаронинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатига тегишли баҳо бериш қийин кечмайди, амалдор ёки бой-вачча ёмғир остидан қуруқ чиқиш имконини топади.

«Чикаго трибюн» газетасининг Спирингфильд штати парламентидаги мухбири Кристи Парсонс хонимнинг маҳаллий қамоқхоналар ҳаётидан ёзган туркум мақолалари Пентагон томонидан тўхтатилган, мухбир даъво аризаси билан Олий судга мурожаат қилган. Олий суд мухбирнинг фаолияти қонунга зид эмаслигини тасдиқлагач, туркум мақолалар матбуотда эълон қилиниши давом этган. АҚШда губернатордан оддий раҳбаргача, «Кўлида қалами бўлган кишилар билан ўйнашма!» деган шиорга риоя қилишади.

Нью-Йоркда Журналистларни муҳофаза қилиш қўмитасида ўзбек журналистларига, матбуотига қизиқиб суҳбат қуришди...

Умуман, Америка ҳаётини, унинг икир-чикирларини ўрганиб танишганингиз сайин демократик жамият қуришнинг ҳам тош-тарозиси борлигини, жамият демократлашгани сайин инсон комиллигига шароит яратилишини, инсон ҳурлигига қарши кўрсатилган ҳар қандай қаршилик шу ватан, шу халққа кўрсатилган қаршилик, етказилаётган зарар сифатида баҳоланмоғи кераклигига иқрор бўласиз...

* * *

Сафар чоғидаги қайдлар:

Сент-Луисдан Спрингфильдгача автобусда келдик. Бора-боргунча дала, дала, дала. Миссисипи дарёсининг устидан ўтдик, яна дала. Лекин деҳқон зоти кўринмайди. Кетмон орқалаган, бели майишиб ўтоқ қилаётган хотин-халаж йўқ. Ҳамма иш техника зиммасида.

Америкада семизлар ҳаддан ташқари кўп. Қадамингизда «пиш-пиш»лаб келаётган хомсемизлар учрайди. Уларнинг қадам олишини кўриб сиз қийналиб кетасиз. Овқат мўл, емиш мўл, юрган йўлида овқатланаётганларнинг саноғи йўқ. Югураётганлар семизликдан қочиб бораётганларга ўхшайди. «Американинг бош муаммоси, ташвиши — семизлик!» дейишди. Билмадим, Америка семизликни кўтара олармикан?.. Уни абгор қиладиган ҳам шу семизлик эмасмикан?..

* * *

Нью-Йоркда Дакота деб аталган уй бор. Тўрт қаватли, эски, гиштин бино. Машҳур «Битлз»чи Жон Леннон отиб ўлдирилган дарвоза ёнида суратга тушдик. Ҳозир шу уйда Спильберг, Деми Мур, Стивен Кинг каби машҳур шахслар яшар экан.

* * *

Манхеттен. 18 минг талаба таҳсил оладиган, тарихида 20 нафар Нобель мукофоти совриндорини етиштирган Колумбия университетини айланиб ўтдик.

* * *

22 кунлик сафар чоғида нисбатан ифлос, қаровсиз манзаралар Нью-Йоркдаги Гарлем туманида кўринди. Шу районнинг ўзида 400 та черков бор. Жиноятлар ҳам шу ерда бисёр экан. «Якшанбага қолинглар, черков қўшиқларини эшитиб кетасизлар» дейишди. Черковда ибодат қилишгани қайдаю, яшаш жойларини бундайин тубан аҳволда сақлаш нимаси?..

* * *

Нью-Йорк. Бродвейнинг тунги манзараси, жозибаси, галатиликларини тасвирлаш учун бутун бошли китоб ёзиш керак бўлади. Бир жойда олти нафар ҳинду йигити миллий чолғу асбобларида ниҳоятда мунгли куй чалмоқда. Қўшиқ хониш қилишмоқда. Одам гавжум, ятрофдаги шовқин ҳам қулоққа кирмайди, бутун фикр-хаёл, диққат-эътибор ҳинду қўшиқчи ва чолғучиларида. Ҳамроҳлар билан ўша ерда туриб, ҳинду куйига қулоқ бериб... Ўзбекистонни соғинди одам! Қанот чиқариб Тошкентга учгиси келди одам! Ваҳоланки, ҳинду куйида сўз йўқ эди, оҳанг бор эди, оҳанг!..

Об-ҳаво — табиатнинг самимий дил изҳори.

Кўп нарсани билсанг қариб қоласан, дейишади, йўқ,
кўп нарсага ақли етган одам қариб улгурмайди...

Эрталабки туманда қуёш аранг кўринаётган эди, беш
ёшли Жамшид, «Қаранг, ада, қуёш тухумнинг саригига
ўхшайди» деди.

Қари дарахтнинг меваси майдалашиб кетади. Одам
қаригани сайин майда гап бўла боради.

Кўзи ожизни етаклаб олган одам ён-атрофга ундан
кўра кўпроқ хавотирда аланглайди.

Бўғзигача асалга ботирилган қошиққа азоб!..

Ҳидсиз гул — соқов.

Ота-бобонгиздан қолган тошойнага разм солинг —
улар сизга қараб турган бўлишади.

Табиат адолатсизлик қилмайди, адолатсизлик табиат-
нинг табиатини тушунмасликдан келиб чиқади.

Нега қулоғимиз иккита, оғзимиз битта?
Оз гапириб, кўпроқ тинглаш учун.

Яхшиямки ароқ шишасининг бўғзи тор...

Супурги кексайгани сайин қаттиқроқ ва тирнаб су-
пиради...

Ит билан ётсанг, бурга билан турасан.

Қармоққа илинмаган балиқ илинганидан каттароқ
туюлади.

Олимнинг сиёҳи ёвузнинг қонидан қадрли.

Танқидий мулоҳаза айтиш учун бор жасоратингизни
сарфлаб қўйманг, чунки танқид эшитиш учун ҳам жасо-
рат керак бўлади.

Ёйни ихтиро қилган шўрликни ёгочни букишда айб-
лаб сазойи қилишган.

Билимсизликдан фақат билимлилар азият чекадилар.

Дарёлар, океанлар, осмонўпар тоғлар на номини билади, на ўзига битилган мақтовларни тушунади — лекин яшайверади, камайиб қолмайди.

Тор хонада ўтирсанг ҳам дунёқарашинг кенг бўлиши мумкин.

Ўткир мулоҳазаларни миянгдан авайлаб чиқариб олмасанг, бошингга шикаст етказиши мумкин.

Кўз мошдай очилганда хижолатдан кўзинг юмилиб кетади.

Ўз фикрида қатъий қолиш — фикри билан ёлғиз қолиш демакдир.

Ўзининг фикри бўлмаган одам ўзга фикрлар ичида кун кечирази.

Бошқаларнинг фикри, таклифи дукон растасида турган буюмдай нарса: уни тош-тарозига қуй, нарх-навосини суриштир — чоғинг келса оласан, йўқса — йўқ.

Пул танқислигида ақл ишга тушади.

Тасодифий омад ҳам бойга кулиб боқади.

Чарчаш ҳам гуноҳ.

Яхши одам бўлгунча, керак одам бўл.

Байроқ — бойроқларда.

Қонунни яхши билган одамнинг дўсти — қонун.

Ваҳшийлар орасида юввошлари ҳам бор.

Қамбағалнинг бойлиги — сабр.

Ақлли бўлгунча, омадли бўл.

Журналистнинг тили узун, қўли қисқа.

Ақлли одамни алдаш осон.

Олим бўлсанг — алам сеники.

КАФТДАГИ ЧИЗИҚЛАР

Бу ёруғ олам ҳар қандай инсондан бир неча юз минг, миллион карра кексароқ, кўҳнароқ ва бойроқ, Шунга қарамай, инсон ўзининг зигирдек ақлига ана шу мўйсафид дунё савдоларини сиғдирмоқчи бўлади. Дунёнинг барча ҳикматини англаб етишга, улар устидан ҳукм чиқаришга уринади. Чиқарган ҳукмларининг бари кафтидаги чизиқларда ўз аксини топади. Ишонмайсизми, кафтингиздаги чизиқларга қаранг, улар — шунчаки чизиқ эмас, бари — ёзув! Фақат ўша ёзувларни ўқий олсангиз бас!..

Овоз

Инсон болалигидан ички овозига қулоқ тутиб яшайди. Фақат у улғайгани сайин, дунёнинг юмушлари, шовқин-суронлари шу қадар кўпаядики, у ички овозини эшитолмай қолади. Қулоқ солишга фурсати етмайди, баъзан ички овозини эшитмаслик учун атайин ўзини чалғитишнинг минг бир усулини ўйлаб топади. Тинимсиз шоду ҳуррамликка одатланган одамлар ички овозларига қулоқ тутолмайдилар, бундан қўрқадилар, лекин банд борки, ўзини не кўйларга солмасин, қачондир ўз ички овозининг «қўлига» тушади. Шунда оғир кечади, у одам оқибатсизликлари учун ўз ички овози олдида ҳисобот беради, истиғфор айлайди, тавбалар қилади, бироқ аксарият бундай ҳолатларда кўпчилик жуда-жуда кечикканини... кечикиб англайди...

Орзу

Орзу одамни ҳаёт билан, ёруғ дунё билан боғлаб туради. Юксак орзулар маҳкамроқ боғлайди. Умидсизланишга йўл қўймайди.

Худого ёлбориб орзу-умидларини изҳор қилиш орқали одам ўзини тарбиялайди. Яъни, Парвардигордан ёлбориб сураётганларига етишиш учун ўз орзу-ниятига яраша саъй-ҳаракатда бўлади.

Орзунинг буюк амалий аҳамияти шу.

Орзу — ҳар ким ўзи учун яратган маёқ, ўзи учун яратган қўриқчи ва назоратчи ҳамдир.

Изтироб

Изтироб — инсонга ато этилган энг буюк туйғулардан бири. Изтироб чекаясизми, демак, ҳаётнинг ичида яшайсиз, ҳаётнинг қозонида қайнаясиз. Ҳаётдан ташқаридаги одам изтироб чекмайди, тўқлик ва бедардлик фикрий танбалликка олиб келади. Танбал одам учун изтироб бегона. Изтироб чекмайдиган одам зерикиб яшайди. Изтироб чекишни унутган танбал одам ҳатто хавфли махлуққа айланиши ҳеч гап эмас.

Изтиробнинг тури кўп: маиший, жўн, ўткинчи, мутлақо шахсий-интим изтироблар бор. Ижтимоий, умумий... киншот кенгликлари қадар бепоён чексизликни қамраб олувчи изтироблар беҳисоб. Ф. Достоевский буюк шахсларнинг изтироби буюк бўлишини ёзган. Тўғри, катта изтироб катта ишонч-эътиқоддан қувват олади. Ҳузида ишонч-қатъият топа олмаган одам улуг мақсадларга йўналтирувчи изтироб чекишга ҳам қодир эмас.

Нотайин изтироб оғир кечади, мақсадли изтироб роҳат бағишлайди.

Эзгу орзу-ниятлар устма-уст рад этилаверганидан туғиладиган изтироб оғир ботса-да, бу ҳол одамга янги-янги ғоялар, куч-қувват бахш этади.

Изтиробга тиккасига юзма-юз бориш, ундан қочиш мумкин. Изтиробли уқубатларга тилни тишлаб дош бериш, унинг беталафот ўтиб кетишини кутиш мумкин.

Изтироб қандай яшамаслик кераклигини кўрсатувчи — сизни мудом ҳушёрликка даъват этувчи жарчи ҳамдир.

Андиша дўстми ё душман?

Ҳар қандай шарт-шароитда ҳам виждон виждонлигича, андиша андишалигича қолаверади. Қишда бир виждон, ёзда бўлакча виждон деган тушунчанинг ўзи кулгили. Инсонни инсон қилиб турган фазилатлар алоҳида-алоҳида ажралган ҳолда «яшамайди». Ҳатто иллатлар ҳам фазилатлар орасида «кун» кечиради.

«Андиша виждонга нисбатан тор тушунчаними?» деб сурашди. Тўғри, тор тушунча, бироқ бу билан андишанинг аҳамияти камайиб қолмайди. Таъбир жонз бўлса, андишани таомнинг туз-намагига ўхшатиш мумкин. Туз — мак солинмаган ҳар қандай таъсиқ таом ҳам бемаза бўлади.

Бошинг тепасида учиб турган қуш

Ҳар банданинг боши тепасида бир қуш учиб туради. Уни кўрадиганлар бор, кўрмайдиганлар ҳам талайгина. Кўрганлар орасида ҳам уша қушни тириклайин тутиб оладиганлар бор, ўлдириб қўлга туширадиганлар қанча.

У — омад қуши, фақат ўлдириб қўлга киритилган қушдан фойда йўқ...

Кўз нега олдинда?

Одам олға қараб юрсин учун. Орқага юриш раво кўрилганида, Худо кўзни орқа томонга ўрнатар эди.

Фақат вақти-вақти билан орқага назар ташлаб қўйсин деб бошни — бўйинни буриладиган қилди.

Одам қай тарафда?

Ҳаёт нафс ва иймон ўртасидаги тинимсиз олишувдан иборат. Қайси тараф ғолиб чиқиши эса инсонга боғлиқ: у нафс билан тил топишса — иймон мағлуб, иймонга қўшилса — нафс мағлуб...

Тилнинг суяги

Тилнинг бесуяклиги тўғри. Лекин инсоннинг ҳаётий тажрибаси орта боргани сайин, тилга ҳам суяк ато этилади. Фақат тилнинг суяги фаҳм-фаросатда бўлади.

Фикрпарварлик

Инсоннинг ўзини авайлаш-асраш — гуманизм, инсон фикрини эъозлаш ва қадрлаш эса янада юксакроқ гуманизм! Инсонпарварлик ғоятда гузал фазилат, лекин фикрпарварлик ундан-да юксакроқ тушунча. Шунинг учун бўлса керак, инсонпарварликдан кўра фикрпарварлик қийинроқ кечади.

Бизда шаклланган баҳс маданиятида шу нарсаяққол кўзга ташланади. Баъзан баҳс маданияти анчайин ибтидоий даражада қолиб кетаётгани ранжитади одамни. Баҳсдан мақсад суҳбатдошни енгиш, мот қилиш, кўпчиликнинг орасида изза қилиш бўлмаслиги керак.

Баҳс-мунозара чоғида шундай муомала ўрнатиш зарурки, токи суҳбатдошнинг ўзидаги бор фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин баён эта олсин. Ҳатто «рақиб» ўз фикрини тўлароқ, чиройлироқ изҳор этишига кўмаклашиш ҳам мумкин. Урни келганда, суҳбатдан ҳосил бўладиган фикр учун ўз манфаатларингдан кеча билиш —

чинакам гуманизм шу! Шундагина фикр фикрдан қувват олади.

Суҳбатдошни чилпарчин этиш ниятидаги баҳс фикрнинг ҳам, фикрпарварликнинг ҳам душмани!

Камю билан баҳс

«Нас волнует прежде всего наша судьба, да. Но не «после» — «до» деб ёзган Камю кундалик дафтариди.

Эътибор қилдингизми, буюк файласуф адиб инсоннинг вафотига қадар бўлган тақдири ҳақида қайғурипти. унинг фикрича, кейин, яъни вафот этгач, у ёғи қизиқтирмайди.

Бундай қараш мусулмончилик одобига мутлақо зид. Чунки мусулмон киши «до»ни ҳам, «после»ни ҳам тенг кўради, ҳатто «до»да «после» учун, яъни икки дунё саодати ҳақида қайғуриб яшайди.

Муъмин киши учун «до» «после» учун имтиҳон, ҳолос.

Ўзини кўрмаган одам

Бир хонадонга кирдим. Уч қаватли шоҳона қаср қурибди. Ғоятда замонавий, бағоят бой! Зина тепасида, равонда, иккинчи, учинчи қаватга кутариладиган зинапоя майдончасида — ҳар қадамда бири биридан катта ва қимматбаҳо тошойна!

Меҳмонхонанинг шифтига, деворига тошойна қоплатибди.

Ҳавасим келди. Қандингни ур, дедим. Фақат шундай сарой қурган уй соҳиби кўзгуга разм солиб, ўзига қараганмикан? Ўзини танирмикан?..

Утопия: жозиба ва ҳалокат

Марксизм-ленинизм асосчилари буюк утопистлар эди. Улар ўзлари яратган хом хаёлларга бурканган назарияни амалга оширишга уриндилар ва шунга яраша аянчли ҳалокатга учрадилар.

Одамлар орасида майда ва жайдари утопистлар оз эмас. Улар кунига неча марталаб панд ейдилар, ҳалокатга учрайдилар. Фақат бу панд ейиш ва ҳалокат уларнинг ўзлари даражасида майда ва жайдари бўлади, шунинг учун ҳам улар бошқаларга сезилмайди.

Ҳар қандай одам табиатида у ёки бу даражада утопия гузаллиги ва утопия хасталиги бўлади. Утопия — ҳаётга жозиба бахш этади, утопияни ҳаётга кўр-кўрона татиқ этиш аянчли мағлубиятга, ҳалокатга олиб келади.

Касб

Одам жуда кўп жойда тили қисик бўлади, бошқаларнинг кўмагига муҳтожлик сезади. Лоақал ўзинг танлаган касб-коринг бобида бировларга қарам бўлмасликка эришиш керак. Лоақал ўз касбингда хўжайиндек ҳис қил, ўзингни, инсон!..

Қизиқиш ва ҳайрат

Ҳаётда жуда кўп нарсалар қизиқишдан бошланади. Қизиқиш бўлмаса ҳаракат, интилиш сўнади. Ҳайратга тўйинган қизиқишгина узоқ давом этади, самара келтиради. Унинг чўғи ўчмайди. Вақти-вақти билан қизиқишнинг тафти пасайган тақдирда ҳам қудратли кучга эга бўлган ҳайрат қизиқишнинг сўниб қолаётган чўғи устига мой сепади. Ва қизиқиш фавқулодда шиддат билан яна олдинга бошлайди.

Ихлос

Одам бевосита ё билвосита мутлақ ҳақиқатни излайди. Аксари ҳолларда ҳақни одамларда кўради: ихлос қўяди, бўйсўнади, ишонади, улуғлайди, хушомад қилади ва бир кун... ишончи синиб, кўнгли қаттиқ озор чекади. «Фалончидан кўнглим ёмон қолди!» дея ёзғиради.

Ваҳоланки, мутлақиятнинг одамдан изламаслик керак эди. Чунки бандасида мутлақиятнинг қайсидир аломатлари мужассам топиши, у шу ҳислатлари билан ўзгаларни ром этиши мумкиндир, аммо-лекин у мутлақ ҳақ эмас. Мутлақ ҳақ бўла олмайди ҳам. Инсон — комилликка интилувчи жонзот, комилликнинг ўзи эмас, ахир!..

Муаммо

Илоҳий муҳаббат камдан-кам одамга насиб этади, лекин ундан кўпроқ кўнгилларни баҳраманд этиш учун нима қилмоқ керак? Илоҳий муҳаббатни самодан ерга олиб тушиш нечоғли мушкул бўлса, ҳиссиёти ва туйғуси ўлик бандаларни самовот юксаклигига кўтариш ҳам шунчалик азоб!

Одамнинг жони гўзал

Вафот этган одам совуқ ва ёқимсиз туюлади. Бу, бежиз эмас. Чунки одамнинг тафти, ҳарорати унинг жонида бўлади. Одамнинг гўзаллигию гаровати ҳам жонда мужассам.

«Пардоз»ли чувалчанг

Туни билан ёмғир ёғди. Эрталаб ҳовлига чиқсам чувалчанглар ер юзига чиқиб, у ер-бу ерда ҳузилиб ётибди. Битта-яримтаси аранг ғимирлайди. Биттаси шошаяпти чоғи, илдам сургалиб бораяпти. Диққатимни тортди. Бошига, белига олхўри гулининг оппоқ япроқчаси илашиб, безанибди.

«Пардоз» ҳатто чувалчангни ҳам кўзга яқинлаштириб қўйибди! Гуляпроқча ярашибди чувалчангга!..

Авлодлар занжири

Фарзандга муҳаббат моҳиятида авлоднинг давомийлигини сақлашга бўлган инстинкт даражасидаги майл намоён бўлади. Зеро, авлод занжирининг узилиш хавфи инсон учун ҳам, капалагу қумурсқа учун ҳам беҳад улкан хатардир. Она чаён айни очофатлик палласига кирган болаларини очликдан асраб қолиш ниятида, яъни авлодни сақлаш учун ота чаёни уларга ем қилади.

Тириклар ўтмишдан кўра келажак ҳақида кўпроқ қайғурадилар. Отадан кўра фарзандга бўлган муҳаббатнинг қучлилиги бонси ҳам шунда.

Бошқа мулоҳаза ҳам бор: дунёдаги энг беминнат ҳисобланмиш ота-онанинг фарзандга муҳаббати замирида ҳам худбинлик яширинган бўлади. «Жонимни берай» дейди, «Қариган чоғимда суянчиғим бўлармисан деб катта қилгандим» дейди. «Сени шу ниятда ювиб-тарадимми?» дейди ва ҳоказо. Чунки у кексайган чоғида қаровчисиз қолади. Шундан хавотирга тушади.

«Алла — адабиёт

Болани ухлатиш ниятида «Кўзингни юм, ухла!» деб дағдаға қилиш реал ҳаёт. Алла айтиб ухлатиш эса бадий реаллик, яъни — адабиёт.

Боланинг хомуш кўзлари

Ҳаётнинг энг уқубатли манзараларидан бири — бола йиғиси. Гўдак боланинг хомуш ўйга толиши эса унданда оғир. «Боланинг оғир ўйга толиб туришига қараб туролмайман, — деб ёзади Ф. Достоевский. — Ширинлик узатсанг, оладию оғзига солмайди. Даҳшат».

Буюк адиб қамоқхонада азоб чекаётган аристонларни тасвирлаётиб, «Қирқ ёшли гўдаклар» дейди, болаларнинг ўзини эса эркаловчи қўшимчаларсиз тасвирлай олмайди. «Бечора одамлар»ни эсланг. Горшковлар оила-

МУНДАРИЖА

Давом этаётган фасл	3
Истиқлол тоғининг ҳикмати	4
Ун йил ўтмоқда	4
Ун беш дақиқалик йўл	6
Уч фараз	6
Олижаноб дард, ардоқли ёлгон	17
Адабиёт — одам	17
Бадий дид ва савия	22
Остонадаги одам	24
Эҳтирос ҳиссиётни тарбиялайди	27
Отабек шуурининг оний сурати	30
Нажот муҳаббатдами ё... нафратда?	35
Оқимга қарши оққан гул	41
Кечиккан ҳайрат	45
Тошкентни соғинган кунларим	49
Энг юксак чўққи	49
Коинотнинг меҳвари	51
Лондонда етти кун	58
Берлин манзаралари	72
Ерости йўллари мамлакати	79
Хурлик ва хавфсизлик: мувозанат нстаги	82
Ақлли кулги ёхуд кулгили ақл	96
Кафтдаги чизиқлар	100

Ижтимоий-публицистик нашр

ХУРШИД ДУСТМУҲАММАД

ОЗОД ИЗТИРОВ ҚУВОНЧЛАРИ

Тошкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир Р. Қўчқоров

Рассом С. Соин

Бадий муҳаррир С. Аъзам

Техн. муҳаррир Т. Золотилова

Мусахҳиҳ Ҳ. Аҳмедова

Теришга берилди 20.09.2000. Босишга рухсат этилди 03.10.00. Бичими 84×108¹/₃₂. Литературная гарнитураси Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 5,88. Шартли кр-отт. 6,3. Нашр т. 5,95. 3000 нусха. Вуюртма № 188. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 25—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй, 2000.